

Analiza srednjovjekovne faze gradnje dvorca Odescalchi, nekadašnjeg palasa Nikole Iločkog, kralja Bosne

Analyse der mittelalterlichen Bauphase des Schlosses Odescalchi in Ilok, des ehemaligen Palastes von N. Iločki, des Königes von Bosnien

Izvorni znanstveni rad

Srednjovjekovna arheologija

Original scientific paper

Medieval archaeology

Dr. sc. ZORISLAV HORVAT

Zagrebačka 17

HR - 10340 Vrbovec

UDK/UDC 904:711.424(497.5 Ilok)“653”

Primljeno/Received: 20. 05. 2001.

Prihvaćeno/Accepted: 28. 06. 2001.

Istraživanja zbog sanacije dvorca Odescalchi u Iloku pokazala su da mu je jezgra kraljevski palas Nikole Iločkog, kralja Bosne. Nastajao je vjerojatno sredinom 15. st. te je možda najznačajnija stambeno-reprezentativna građevina u srednjovjekovnoj Slavoniji. Za njegovo potpuno vrednovanje potrebno je nastaviti s istraživanjima, prije svega onim arheološkim.

Ključne riječi: knezovi Iločki, srednji vijek, palas, profana arhitektura, gotika.

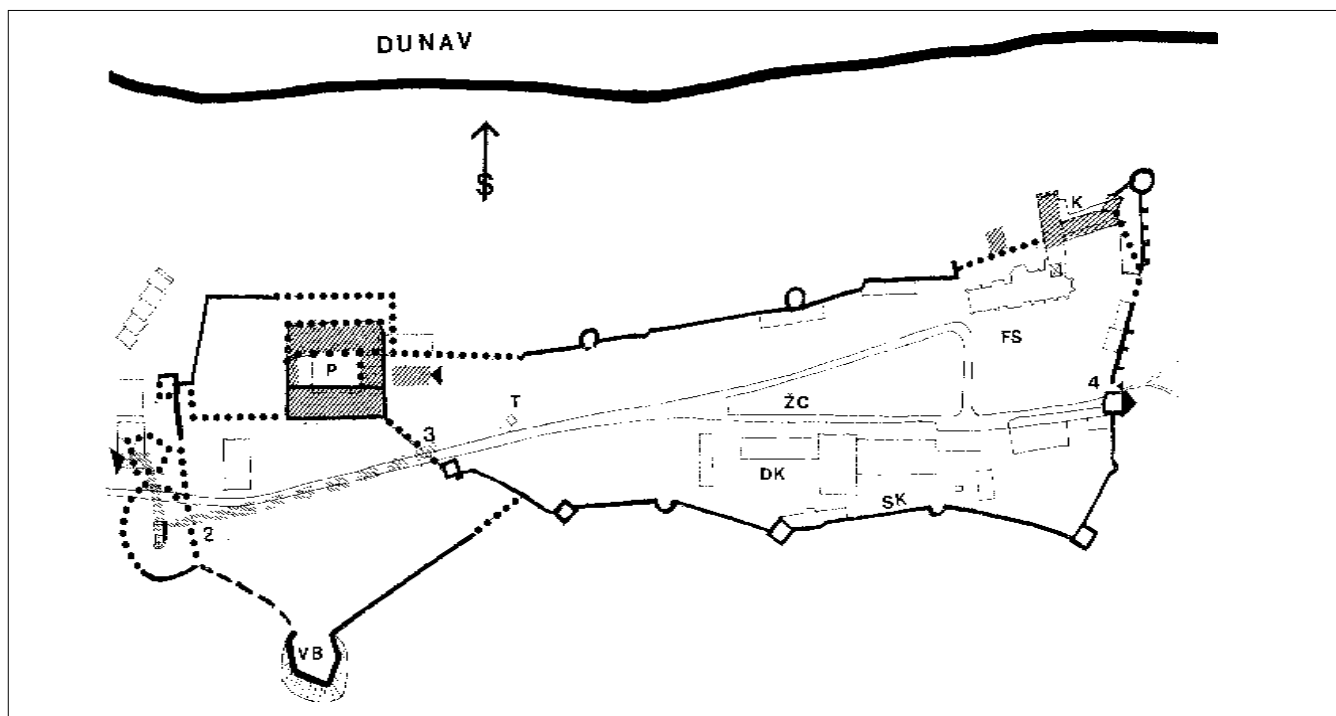
Schlüsselworte: Fürsten von Ilok, Mittelalter, Palais, profane Architektur, Gotik.

Prije nekoliko godina počelo se s pripremama za obnovu, statičko saniranje i uređenje palače Odescalchi u Iloku: to je značilo da je prijeko potrebno obaviti konzervatorsko-restauratorska istraživanja i izraditi smjernice. Izradu elaborata i istraživanja naručilo je Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Osijeku.¹ S istraživanjima se počelo u ljeto 2000. g., a završeno je u ožujku 2001. Već su prvi potezi dokazali važnost i potrebu istraživanja: pred nama se ukazala značajna srednjovjekovna građevina, dvor Nikole Iločkoga, hrvatskog bana i kralja Bosne, koja je poslije protjerivanja Turaka barokizirana i pregrađivana u više navrata. No to je početak, jer će biti potrebno i arheološki istražiti teren uz palaču - na ulazu, u dvorištu, na mjestu srednjovjekovnoga sjevernog krila, zapadno uz palaču i drugdje. Autor je sudjelovao u analizi srednjovjekovne fa-

ze gradnje dvorca Odescalchi, te su ovdje objavljeni neki od rezultata, posebno zanimljivi sa stajališta arheologije ili bolje reći - budućih arheoloških istraživanja, koja još treba provesti.

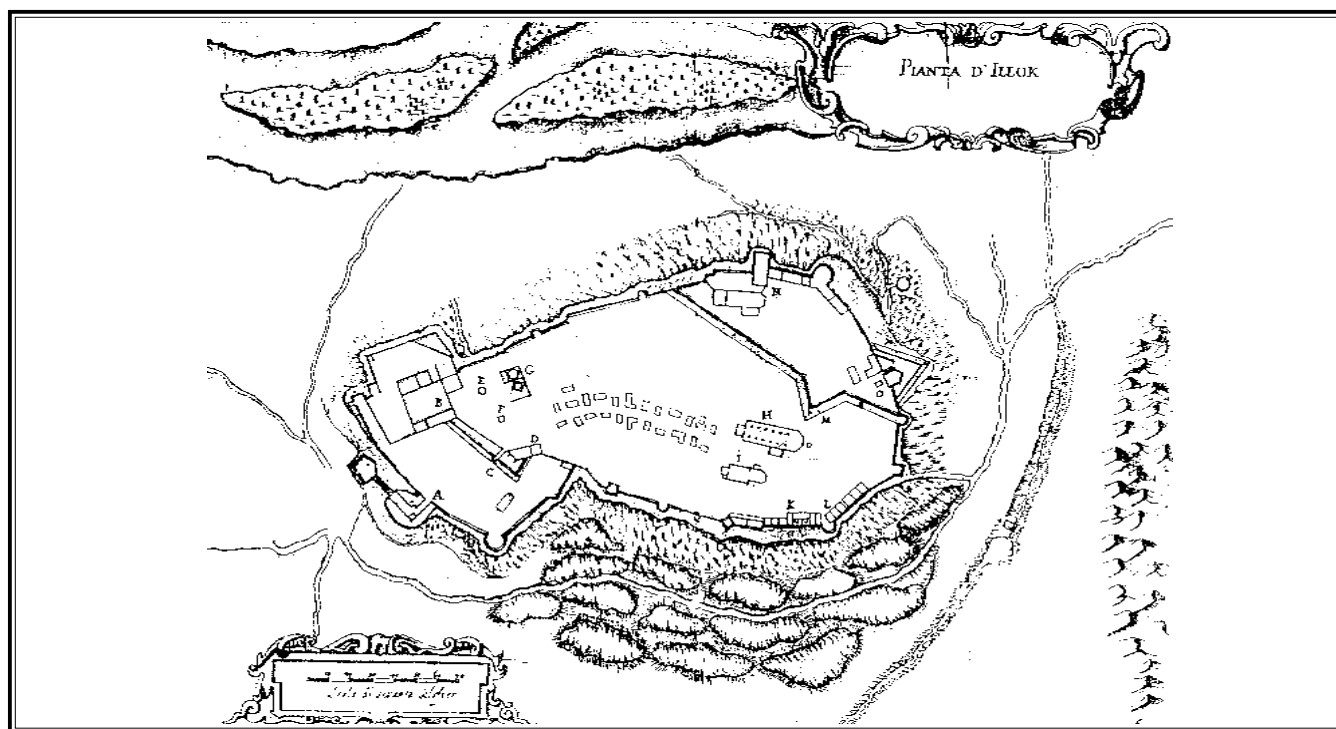
Ilok je u srednjem vijeku bio važan grad, s naseljem purgara (“slobodni kraljevski grad”), dvorom - sjedištem magnata, vlasnika mnogih posjeda širom srednje Europe, prijelazom preko Dunava, razvijenim obrtom i trgovinom, i - ne najmanje važno - okružen rodnom srijemskom zemljom. Smješten je na izbrežini nad Dunavom, na obrambeno povoljnom položaju, na način aksijalnih burgova. Naselja građana - purgara iločkih bila su raspoređena uokolo utvrde te na drugoj obali Dunava. U Iloku je prije - možda u 14. ili početkom 15. st. - postojao srednjovjekovni burg, no on bi mogao biti na sjeveroistočnome uglu Iloka, tamo gdje je danas franjevački samostan. Istaknuti položaj na obali Dunava vjerojatno je bio razlogom da ga je Nikola Iločki izabrao za svoje sjedište: ne treba zaboraviti da je u jednom trenutku on pretendirao čak i na ugarsko-hrvatsku krunu! Ovakav poduzetan, bogat i vlastohlepan čovjek učinio je Ilok, takoreći preko noći, bogato uređenom rezidencijom. I to više nije burg, već kraljevsko sjedište s palačom i svim drugim sadržajima (sl. 1.): u sigurnosti njegovih utvrda bile su crkve, samostani, možda i kovnica novca u kojoj od kvadratnih kula, stari burg, a svakako podrum dobrih fruškogorskih vina.

¹ Nositelj projekta je Hrvatski restauratorski zavod iz Zagreba. Stručni suradnici su: Vladimir Marković (barok) te Zorislav Horvat (srednji vijek). Istraživanja su izveli suradnici HRZ-a: Đuro Šimičić, voditelj istraživanja te Iva Marić, Darko Ivić, Anđelko Pedišić, Tomislav Jakopaš, Miroslav Pavličić. Arhitektonska snimanja te izradu nacrtne dokumentacije obavili su suradnici Zavoda za graditeljstvo Arhitektonskog fakulteta u Zagrebu: Boris Vučić Šneperger, arh. voditelj, uz suradnju Nikole Škarića i studenata Arhitektonskog fakulteta u Zagrebu. Prigodom analize tlocrta i detalja palače, korišteni su materijali navedenih suradnika i djelatnika.

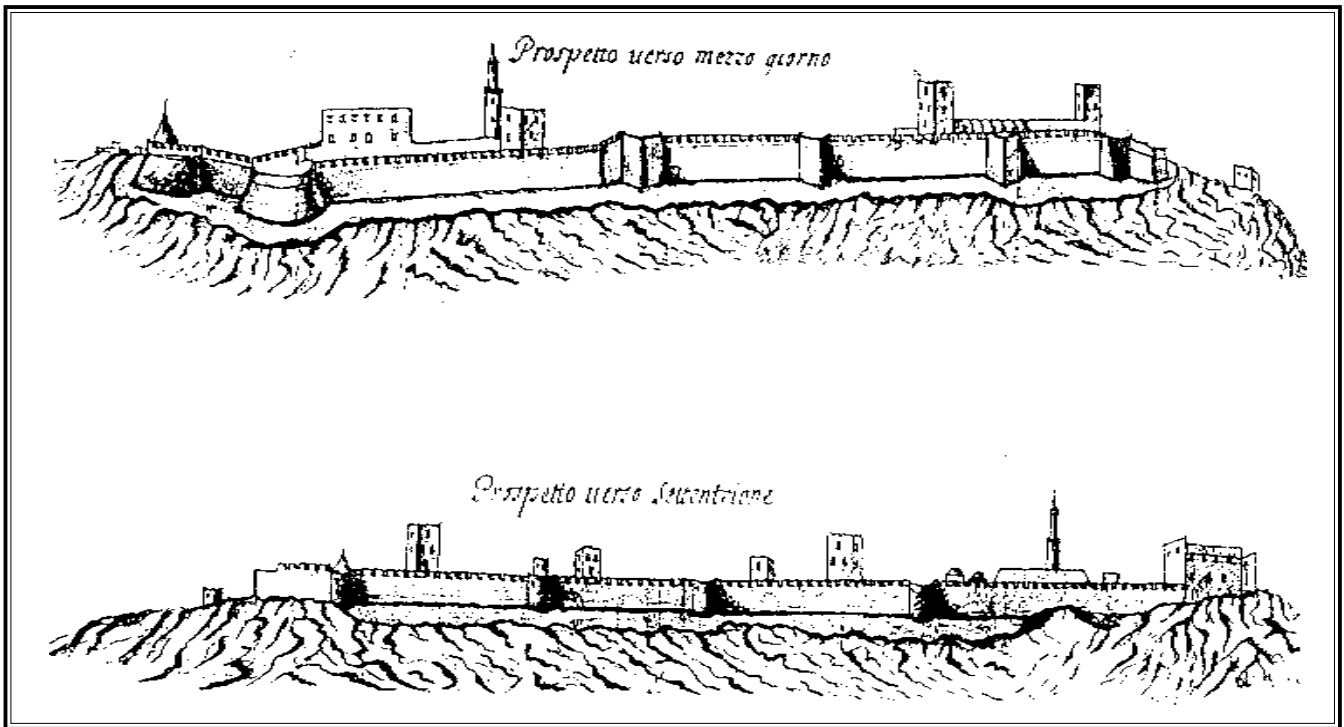
Sl. 1. Ilok danas - shematska rekonstrukcija glavnih objekata utvrde (Z. Horvat). (Legenda: 1-4 ulazi, P - palas Iločkih, K - burg Kontovaca (?), ŽC - položaj župne crkve Sv. Petra, DK - dvorska (?) kapela, VB - veliki bastion, T - tursko turbe ili česma)

Abb. 1 Das heutige Ilok – schematische Rekonstruktion der Hauptgebäude der Festung (Z. Horvat) Legende: 1-4 Eingangsstore; P – Palais der Iločki; K – Kont-Burg (?); ŽC – Lage der Pfarrkirche des hl. Peter; DK – Hofkapelle; VB – Große Bastion; T – türkische Türbe oder türkischer Brunnen

Sl. 2. Plan Iloka iz 1698. g. uz izvješće patera Boninija, danas u Arhivu knezova Odescalchi u Rimu. (Legenda: A - ulaz, B - palača knezova Odescalchi, C - unutarnji ulaz, D - kula sa cisternom, E - duboka jama sa zatvorom pod svodom, F - "moschea", G - "Meschite turca" tj. džamija, H - crkva, I - crkva redovnica (?), K - položaj samostana klarisa, N - franjevački samostan; legenda napisana prema opisu patera Boninija 1698.)

Abb. 2 Plan von Ilok von 1698 mit einem Bericht von Pater Bonini (Archiv der Fürsten von Odescalchi in Rom). Legende: A – Eingang; B – Palais der Fürsten Odescalchi; C – Inneneingang; D – Wachturm mit Zisterne; E – Verlies mit Gefängnis; F – „Moschea“; G – „Meschite“ turca, bzw. Moschee; H – Kirche; I – Nonnenkirche (?); K – Lage des Klarissenklosters; N – Franziskanerkloster

Sl. 3. Veduta Iloka iz 1698. g. uz izvješće patera Boninija: pogled s juga i sjevera. Palas Iločkih se izričito ističe - (danas u Arhivu knezova Odescalchi u Rimu)

Abb. 3 Vedute von Ilok von 1698 mit einem Bericht von Pater Bonini. Blick vom Süden und Norden. Das Palais von Ilok kommt besonders zur Geltung (Archiv der Fürsten Odescalchi in Rom)

Neki povijesni podaci o Iloku

Povijest Iloka je duga te, naravno, počinje još od kamena doba i Rima: pretpostavimo da je tu negdje, možda upravo unutar zidina srednjovjekovna Iloka, stajao rimski *Cuccium*, što svjedoče povremeni nalazi arhitektonske i grobne plastike i još mnogo čega. Stup s janjetom s križem već je ostatak neke građevne djelatnosti iz 12. st. (BRUNŠMID, 1912., 138.-139.), a u pisanim izvorima Ilok se javlja tek početkom 14. st. (ANDRIĆ, 1996., 22.). Godine 1365. Ilokom gospodari Nikola Kont, koji je ubrzo umro (prije 1. svibnja 1367.). Koliko je Ilok tada važno naselje ili gospodarsko središte ili pak feudalno sjedište - nije zasad poznato. Tek se unuci Nikole Konta, Mirko i Ladislav, počinju nazivati Iločkima. Ladislavov sin Nikola (1410.-1477.) bio je najznačajniji odvjetak knezova Iločkih, a obnaša mnoge časti, između ostalog je ban slavonski i mačvanski, kralj Bosne, erdeljski vojvoda (KUBINYI, 1973., 48.-49.). Znači, Ilok je bio kraljevski grad, a njegov palas - kraljevski palas!

Hrvatsko-ugarski kralj Ladislav V. dao je 1453. g. Iloku status slobodnoga kraljevskog grada - civitasa - kakav je imao Budim (BATOROVIĆ, 1987., 167.). Iako ovaj dokument nije sačuvan, u prijepisu je poznat u okviru Statuta grada Iloka od 13. prosinca 1525.

Karakteristično je da se Nikola Iločki želio domoći ugarsko-hrvatske krune i da se u početku nije slagao s djelovanjem kralja Matije Korvina. On se povezao s austrijskim kraljem Fridrikom III. i podržao njegov izbor za ugarsko-hrvatskoga kralja. Boraveći u novom Fridrikovu sjedištu u Bečkome Novom Mjestu, Nikola je bio čak i krsni kum njegovu sinu Maksimilijanu (KLAJČ, 1973., IV.

dio, 31.). Godine 1463., nakon što su Turci zauzeli Bosnu, miri se s kraljem Matijom Korvinom, pa ga on 1471. postavlja za bosanskoga kralja. Nikola kao bosanski kralj kuje čak i vlastiti novac (RENĐEO, 1929., 10.-16.), na kojem možda vidimo prvi očuvani prikaz hrvatskog grba.

Nikolin sin Lovro (1459.-1524.) nije dosegao značenje svoga oca, a u doba očeve smrti imao je tek 18 godina. Lovro nije bio kralj Bosne, ali je svejedno bio među najznačajnijim magnatima ugarskoga kraljevstva. Nakon njegove svađe s kraljem Vladislavom 1494. g., kralj šalje Bartola Dragfija (LASZOWSKI, 1902., 63.), koji podsjeđa Ilok i nakon gotovo mjesec dana ga osvaja i temeljito pljačka. Spominju se odjeća, zlatno posuđe i čak 3000 bačava vina. U kakvu je stanju izgledala palača Iločkih nakon toga?

Lovro Iločki nestaje s pozornice povijesti 1524. g., a već dvije godine nakon toga - 1526., Turci zauzimaju Ilok: građani Iloka su predali grad Sulejmanu. To je istodobno pomoglo da je Ilok ostao pošteđen turske pljačke, neporušen (LASZOWSKI, 1902., 63.).

Turci drže Ilok sve do godine 1688., do oslobođenja Slavonije, a dobiva ga Livio Odescalchi za svoj novčani doprinos ratu za oslobođenje (LASZOWSKI, 1902., 64.).

Opisi Iloka iz 17. i 18. stoljeća

Tijekom svog gospodstva u Slavoniji, Turci u Iloku grade mnoge građevine, a prema opisu iz 1665. g. turskog putnika Evlije Čelebija, tu su: džamije, mesdžidi, hamam, han, kavane, groblje, česme s tekućom vodom itd. (ČELEBI, 1973., 523.-525.).

Čelebi opisuje iločku utvrdu kao “grad sagrađen u obliku izdužena četverokutnika na uzvišenju nad Dunavom. Oko grada se nalaze četiri tabije. Grad ima dvije kapije, veliku na sjevernoj, od koje se silazi u varošku tvrđavu, te malu kapiju”. I na kraju spomenimo jednu Evlijinu tvrdnju: “Budući da se ova tvrđava ne nalazi na Krajini nego u unutrašnjosti zemlje, to ona ima malu posadu, a trebalo bi je popraviti i obnoviti” (ČELEBI, 1973., 525.).

Čini se da je ipak najvažnije i najpodrobnije izvješće Maksimilijana Prandstettera, tajnika carskog poslanika A. Herbertsteina 1608. g. (BOJNIČIĆ, 1910., 209.-210.). On opisuje Ilok kao grad nad Dunavom, položen na visokom brdu i okružen jakim zidinama “na njemački način”. Na jednoj strani je strmina, a na drugoj duboka graba, gdje su most preko grabe i glavna vrata, kroz koja se može ući kolima. Vrata su troja, jedna za drugima. Iza vratiju se nalazi zaravnjeni prostor s nekoliko crkava i samostana. Karakteristična je Prandstetterova tvrdnja: postojao je lijepi dvorac, okružen posebnim prstenom zidina, kome su krov, stropovi i ostalo upropašteni i srušeni, jedino još stoje zidovi s lijepim prozorima (“... ein Schönes Schloss gehabt, mit einer sondern Ringmauer vmbfangen, dass doch an Dach, Fenstern, Pöden, vnd allen Wonnung ganz ruiniert vnd zu grundt gangen, allein das eusseer gemeuer mit schönen Fenster noch stehet.”). Šteta što su Turci sve gradove, dvorce i naselja, koje su zaposjeli, pustili propadati (BOJNIČIĆ, 1910., 209.).

Isusovac Bartol Kašić putujući ovim krajevima s prizrenskim biskupom P. Katićem i svećenikom Š. Matkovićem između 1612. i 1618., opisuje da su u Iloku posjetili Asama, zapovjednika Srijemskog sandžaka: on ih je primio u “nekoć biskupskoj palači” (ANDRIĆ, 1996., 34.). Pokraj biskupske palače je dosta velika crkva, ispunjena sijenom (!), a krovšte (nije li to još čitavi svod?) poduprto velikim stupovima itd. Na prvi pogled, opis upućuje na to da je “biskupska palača” - palas Nikole Iločkog, a crkva s velikim stupovima - župna crkva Sv. Petra, jer nije poznato da je u Iloku stolovao srijemski biskup (ANDRIĆ, 1996., 34.).

Dva suvremena izvješća - jedno iz 1608., a drugo između 1612. i 1618. godine su, dakle, proturječna, iako su napisana gotovo istodobno, u razmaku od kojih 5-6 godina! Prandstetter jasno govori o kaštelu koji je upropašten, bez krova itd.: je li moguće da je palas bio popravljen ili je ipak djelomično bio u funkciji? Ili je ondje bio još jedan palas osim onog Nikole Iločkog, možda je to stari burg Kontovaca na istočnome kraju Iloka, čija se branič-kula vidi na vedutama oko 1700. g., npr. onoj uz Boninijevo izvješće (sl. 2.) (JAČOV, 1990.).

U rimskom arhivu knezova Odescalchi pohranjeno je između ostalog i izvješće opata Boninija iz 1698. g., s opisom stanja iločke utvrde te s vrlo detaljnim planom (JAČOV, 1990., 41. 111.). Prema tomu, Ilok se sastojao od naselja i utvrde; utvrda je spaljena i razrušena, bila je opasana s dva zida, a sada jednim. Palaču Bonini naziva vojvodskom - bila je namjerno rušena, a materijal odvožen za gradnju tvrđave u Petrovaradinu. Kraj nje je zidina, koja dijeli iločku utvrdu na dva dijela (JAČOV, 1990.).

I prateći nacrt iločke utvrde uz opis opata Boninija iz godine 1698., valjda je od svih poznatih planova najdetaljniji. Prijevod na srpski donosi M. Jačov, s nekim netočnostima, no on u svojoj knjizi (JAČOV, 1990.) daje i talijanski tekst, te ga se može provjeriti.

Opat Bonini je vidio Ilok i prije zauzeća i smatra da je to bio lijep grad. Pri oslobodenju, Ilok je spaljen i razrušen. I danas je okružen zidinama. Vojvodski dvorac “B” (“palazzo de duchi”) ima obujam od 258 “geometrijskih koraka”. Kada je osvojen od “naših”, bio je gotovo čitav, a zatim su ga “naši” razrušili minama, da bi njegovim materijalom gradili petrovaradinsku tvrđavu. Još je ostalo nerazrušena zida u dužini 88 geometrijskih koraka, debela 12 a visoka 48 stopa. Na nacrtu su točkastim linijama označeni zidovi srušeni do temelja (sl. 2., 4.). Kod palače je utvrda podijeljena na unutarnji i vanjski grad, što su “naši” napravili od pruća. S desne strane ulaza je kvadratna kula “D” s velikom cisternom (JAČOV, 1990., 41., 111.) (sl. 4.). S lijeve je strane jedna duboka strma jama (“E”), u kojoj je danas zatvor (“Caverna “E”, profonda in volto, nella quale sono le carceri”) - odmah spomenimo da ovdje Jačov preskače imenicu “volto”, koja znači - svod! Naravno da je zatvor morao biti u nekoj zatvorenoj prostoriji. Zatim Jačov prevodi: “Nedaleko od njega je turska džamija “G” (JAČOV, 1990., 41., 111.), no Boninijev tekst glasi: “... poco lunghi d’essa una meschite turca “G”, overotorre, et una moschea “F” col bagno, convertito in stalla per cavalli degl’ussari; vi sono in qua, e la, altri rottami di niun riflesso” (JAČOV, 1990., 41., 111.). Gledajući Boninijev tlocrt, očito je da je kod “G” veća građevina - “meschite” - a kod “F” - manja - “moschea”. U većoj građevini “G” možemo prepoznati tlocrt jedne džamije, a uz nju minaret. Drugi objekt, označen slovom “F”, ne može biti još jedna džamija (“moschea”). Bit će prije da je Bonini htio razlikovati objekte, te da su oba služila muslimanskoj vjeri ili imala kupolu. No s obzirom da se spominju husarski konji, vjerojatno je ovo drugo - česma: tu se uklapa i ono “col bagno” tj. s kadom, valovom, koritom za pranje uz fontanu, česmu. No možda je ta Boninijeva “moschea” - još danas postojeće turbe, koje je do nedavno služilo za neke veterinarske potrebe (JAČOV, 1990., 111.).

Iz godine 1702. potječe još jedno Boninijevo izvješće, gdje se ponavljaju neki podaci od prije, ali i daju neki novi (HORVAT, 1958., 16.). Graba pred glavnim ulazom još nije zatrpana, jer se još uvijek ulazi preko pokretna mosta, koji se diže svake noći. “Vojvodski dvorac... uglavnom je čitav, po njegovim se zidovima nazire nekadašnja njegova veličina. Dvorac je s južne strane ostao netaknut, uz izuzetak stropova. Prozori su veliki, klesani iz kamena, a zidovi iznutra ukrašeni zidnim slikama. Strana dvorca prema Dunavu sva je razrušena, i to ne samo zbog ratova, jer su Austrijanci (“Alemani”) koristili kamenje za gradnju petrovaradinske tvrđave, uništavajući time najveću vrijednost Iloka. Veličina ove palače je 129/120 stopa, a zidovi debljine 6 stopa” (JAČOV, 1990., 43., 114.). Usput rečeno, u prethodnom izvješću, onom iz 1698. god., zidovi palače su debeli 12 stopa!

Opis utvrde Iloka

Utvrde, koje i danas znatnim dijelom stoje, (sl. 1., 3., 5.) sastoje se od kružnih kula i polukula, kvadratnih kula, bastiona (utvrda), barbakana na ulazu te zidina, koje sve to povezuju.² Utvrde općenito pokazuju stilska obilježja sredine 15. st. pa do početka 16. st., dakle doba prve uporabe vatrena oružja. Ova iločka utvrda nije bila samo simbol statusa, jer su Turci već počeli "trčati" Slavonijom, a ni opsade i obrana Beograda nisu bili daleko od Iloka. Svojim europskim svezama - Nikola je bio krsni kum Maksimilijanu, sinu austrijskog kralja Fridrika III. - on je na izvoru novih ideja gradnje u sjevernoj Italiji i srednjoj Europi. Gradnja tako velikoga obrambenog sklopa i palače u njemu, morala je teći po nekom racionalnom planu, postupno, tako da se iz njih moglo odmah djelovati i u njima živjeti.

Novogradnja je morala uzeti u obzir već postojeći burg na istočnoj strani Iloka te ga obuhvatiti gradnjom. Pretpostavimo slijedeći redoslijed:

- vjerojatno se počelo od ulaza na zapadnoj strani iločke utvrde, kao najugroženijega mjesta u slučaju opsade;
- gradnja palasa;
- kvadratna kula, povezana (privremenim) palisadama;
- polukružna polukula i zidine;
- rondeli;
- povezivanje starijeg burga s novim palasom;
- veliki bastion.

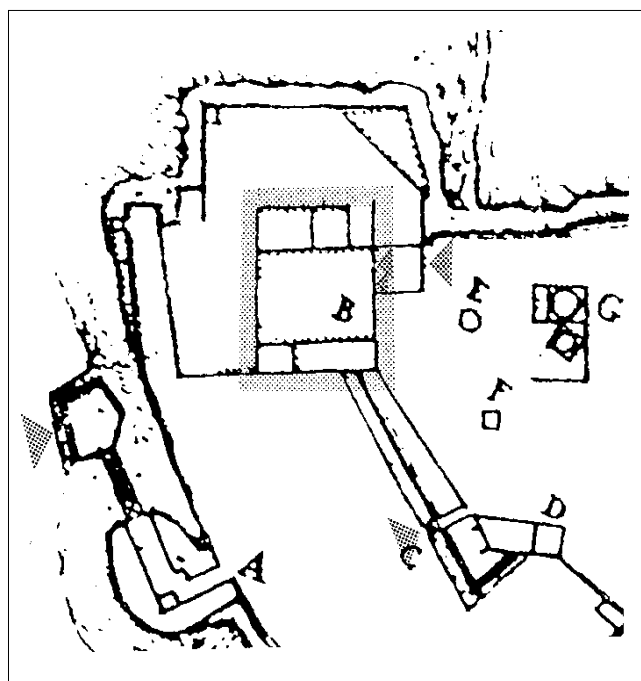
Gradnja palasa približno kvadratna tlocrta vjerojatno je započeta odmah, kad i gradnja prvih kvadratnih kula. Karakteristično je da na srednjoj kvadratnoj kuli na južnim zidinama, nalazimo jednaku profilaciju prozora sa šprljicama ("češki prozor") kao na palasu. Postava kula na šilj ili šaš te veća debljina vanjskih zidova kvadratne kule već govori o vjerojatnosti, da se računalo na vatreno oružje.

Slijedeći su stupanj gradnje bile kružne polukule, koje omogućuju zaprečnu vatru pred utverdama, no braništa su još otvorena, nenatkrivena, što je srednjovjekovni običaj. Samo je na sjevernoj strani utvrde možda bio natkriveni hodnik na konzolama, izbočenim na obje strane: to je mogla biti paserela, koja je povezivala stari burg i novi palas. Kasnije su pred sjevernu zidinu dograđena tri rondela, od kojih je jedan kasnije pregrađen u polukulu, jedan uključen u kasniju kuriju Brnjaković, a treći se najbolje očuvao i danas je dio franjevačkog samostana.

Ulazni sustav bio vrlo sofisticiran, sastojao se od barbakana bubrežasta tlocrta s dvojm vratima. Nad vratima su bili karakteristični tornjići. Pred prvim vratima bila je još mala utvrda, na koju se spuštao pokretni most.

Zapadnu stranu, s koje je prijetila najveća opasnost za neprijateljske opsade, brani još i velika utvrda (bastion) (sl. 1.). Ovaj iločki bastion predstavlja vrlo ranu pojavu

² Horvat, Z., Utvrde grada Iloka, tekst predan u Zbornik sa simpozija: "Statut grada Iloka 1525. i iločko srednjovjekovlje", jesen 2000., u tisku.

Sl. 4. Detalj plana Iloka iz 1698. g. (sl. 2.) - naglašen je palas Iločkih

Abb. 4 Detail des Plans von Ilok von 1698 mit dem Iločki-Palais im Vordergrund

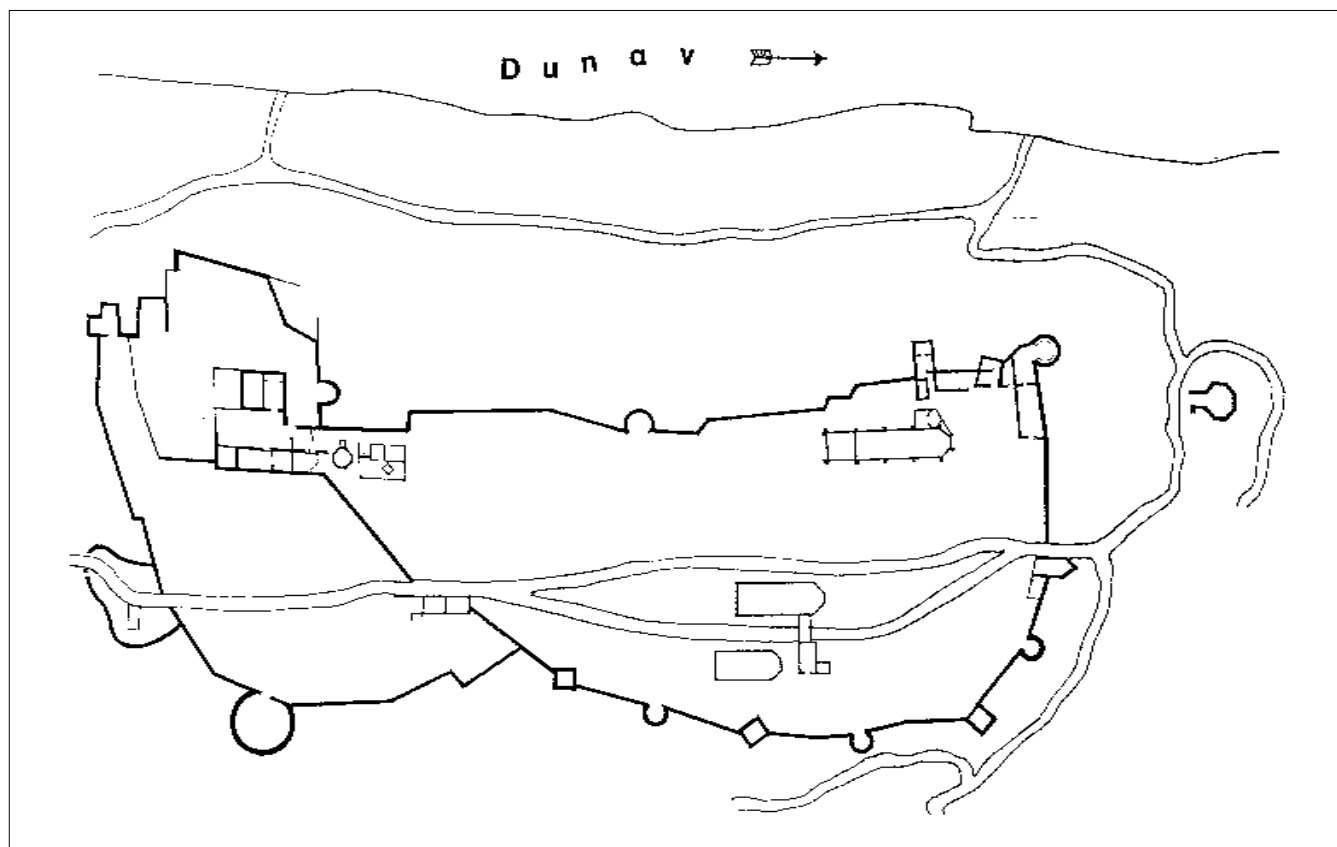
renesansnog razmišljanja i fortificiranja, ne samo u Slavoniji nego i općenito u srednjoj Europi, te očito trebamo tražiti talijanske renesansne utjecaje.³

Palas Nikole Iločkog

Palas Nikole Iločkog nalazi se na zapadnom dijelu Iloka, unutar utvrde te je nekada imao približno kvadratni tlocrt: prema Boniniju to je 129/120 stopa.⁴ Turci ga nakon osvajanja Iloka godine 1526. nisu obnovili ili možda bolje reći održavali, tako da je dočekaoslobodenje od Turaka 1688. samo kao impozantno zide, očuvano na južnoj, istočnoj i zapadnoj strani. Svi putnici u 16. i 17. st. hvale njegov lijep i bogat izgled, a naročito prozore. Bilo je sasvim normalno da se nakon oslobodenja od Turaka u ovaj srednjovjekovni palas smjeste prvo kaštelani, a kasnije i novi vlasnici - knezovi Odescalchi. Samo osvajanje Iloka godine 1688. nije proteklo ni jednostavno ni brzo, te je i sama palača mogla doživjeti nova oštećenja. Poznato je iz izvora da se prigodom izgradnje velike barokne tvrđave u Petrovaradinu koristio i građevni materijal iz Iloka, najvjerojatnije se radi o kamenju. Tako su nestale dvije crkve, dio utvrda kod ulaza, vjerojatno je dovršeno rušenje sjevernoga krila palače skidanjem kamenih pojedinosti. Druga je šteta skidanje

³ Ne bih se složio s mišljenjem A. Žmegača, 2000., 108., da je ovaj bastion nastao u turskom razdoblju. Svojim obilježjima potpuno odgovara kraju 15. početku 16. st. i talijanskim utjecajima. Turci jednostavno ovakav tip utvrde nisu gradili.

⁴ Nejasno je kojim se stopama služio Bonini: s obzirom na poznatu duljinu južnoga trakta palasa = 46,5 m, Boninijeva bi stopa bila 1' = 36,05 cm. To je veće od svih poznatih stopa...

Sl. 5. Plan Iloka iz 1690. g. prema planu iz Ratnog arhiva u Karlsruheu

Abb. 5 Plan von Ilok von 1690 nach dem Plan aus dem Kriegsarchiv in Karlsruhe

lica zida, oplate od boljih opeka, jer je srž zida zidana razlomljenim i deformiranim opekama.

Nekoliko starih crteža s kraja 17. st. prikazuje tlocrtno i kao vedute, stanje palasa i svugdje je on bez krova i uvijek se naglašava južno krilo. Pred palačom tj. pred njezinom istočnom stranom planovi iz godine 1690. i 1698.⁵ prikazuje neke građevine (sl. 2., sl. 4), a crtače nekih planova to uopće ne zanima⁶ (1688.; plan s kraja 17. st.). Dakle, dva plana crtaju džamiju, a pred samim pročeljem i neke strukture ulaza u palas. Plan Boninija posebno naglašava neku duboku jamu sa zatvorom, a isto tako crta i nekakav oktogonalni objekt. Boninijev opis tlocrta iz 1698. g. opisuje da je uz džamiju "il bagno", no vjerojatnije se radi o česmi, uobičajenom inventaru uz muslimanske bogomolje - poznato je da je hamam bio nešto dalje, uz malu kulu kvadratna tlocrta.

Iz toga se može zaključiti da je ulaz u palas bio s istočne strane kao najmanje ugrožene, da se ulaz sastojao od nekoliko objekata, očito s "vučjom jamom", grabama, pokretnim mostovima, a da je građevina oktogonalna tlocrta - mali

barbakan ili bastion, preko koga se ulazilo. Istraživanja Hrvatskog restauratorskog zavoda otkrila su jedan povišeni ulaz u palas, s dijelom kamena okvira - vjerojatno osobni ulaz. Neke vedute pokazuju na toj strani jedan veliki otvor, a ona iz 1698., L. F. de Rosenfelda (sl. 7.) i dva ulaza.⁷ Čini se da je ulaz u palaču odvojen na onaj za pješake, osobni te još jedan - "kolni", a svaki bi odgovarao svom krilu tj. manji južnom, a veći sjevernom. Tome su odgovarali i rasponi prostorija, manji u južnom, a veći - sjevernom. U krajnjoj konzekvenci, može se pretpostaviti da je južno krilo bilo stambeno, a sjeverno - reprezentativno.

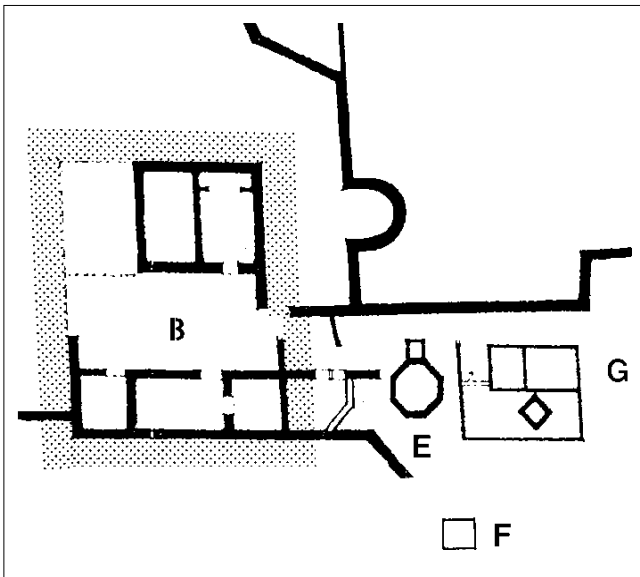
Danas je palas Nikole Iločkog - palača knezova Odescalchi, pregrađena u doba baroka, iz kvadratna samostanskog tlocrta u U-tlocrt, otvoren prema Dunavu. Građevina je dvokatna te s dvostrano iskošenim krovovima (sl. 8.). Ulaz je na istočnoj strani, kroz veliku provodnu vežu. Prostor istočno od palače je danas prazan, slobodan i neuređen. Iz unutrašnjeg dvorišta puca pogled na sjever, na Dunav i Bačku. Nekada su se i s te strane nalazile utvrde (sl. 1.-3.), no danas su uglavnom porušene. Zanimljivo da već i plan iz 1689. g. označuje da su dijelom srušene: pretpostavimo da su se već i prije odrobile niz strminu. U nastavku istočnoga krila proteže se dio vanjskog zida palasa, s jednom velikom zazidanom prozorskom nišom te tragovima svodjenja u prizemlju (sl. 9.).

⁵ Plan iz 1690. g. preuzet iz Uprave za zaštitu spomenika kulture u Osijeku; Plan iz 1698. iz Arhiva knezova Odescalchi u Rimu, preuzet iz knjige M. Jačova, 1990.

⁶ Plan iz 1688. pohranjen je u Ratnom arhivu u Karlsruheu, snimka iz Fototeke Uprave za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture u Zagrebu.

Plan iz kraja 17. st. pohranjen je u Ratnom arhivu u Karlsruheu, snimka iz Fototeke Uprave za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture u Zagrebu.

⁷ Plan Leopolda Francois de Rosenfelda iz 1698., bečki Kriegsarchiv, H. III. c. 108, sv. 3, list 29, na koji me upozorio Đ. Šimičić.

Sl. 6. Detalj palasa Iločkih prema planu iz 1690. (sl. 5.) (legenda autorova prema tlocrtu iz 1698. g.: B - palas, E - duboka jama sa zatvorom, F - „moschea“, G - džamija)

Abb. 6 Detail des Iločki-Palais nach dem Plan von 1690. Legende: B – Palais; E – Verlies mit Gefängnis; F – „Moschee“; G – Moschee

Sl. 7. Veduta Iloka iz 1698. g. L. F. de Rosenfelda - detalj: uočiti naglašeni ulaz u palas

Abb. 7 Vedute von Ilok von 1698 von L.F. de Rosenfeld mit hervorgehobenem Palaiseingang

Nedavna istraživanja Hrvatskog restauratorskog zavoda (Đ. Šimičić), pokazala su da su svi obodni zidovi palače Odescalchi prvobitni zidovi palasa Iločkih (sl. 10.-14.). Utvrđeno je da su barokni prozori II. kata na južnoj strani te nekoliko prozora na istočnoj ugrađeni na mjesta starijih, gotičkih prozora, značajne veličine (sl. 15., 16.). Zidovi su od opeke (vel. 5/16 - 17/32-33 cm), dok su pojedini prozori i osobnog ulaza koji su „in situ“, iz kamena. No nađeno je u dvorištu još razasutih klesanih komada, kao stupova (arkada?), rigalica te drugih klesanih komada nejasne namjene.

Zidovi sjevernog krila naziru se kao uzdignuće terena odnosno na njihovu mjestu trava tijekom ljeta požuti. Osim toga, restauratori su otkrili spoj južnoga zida sjevernog krila s istočnim vanjskim zidom (sl. 9., 10.), te je poznat točan položaj barem jednog zida sjevernog krila.

Analiza tlocrta, koristeći poznato: ostatke srednjovjekovnih zidova, podatak o veličini palače, stare planove, rezultate istraživanja HRZ-a te pretpostavljajući neke ne-

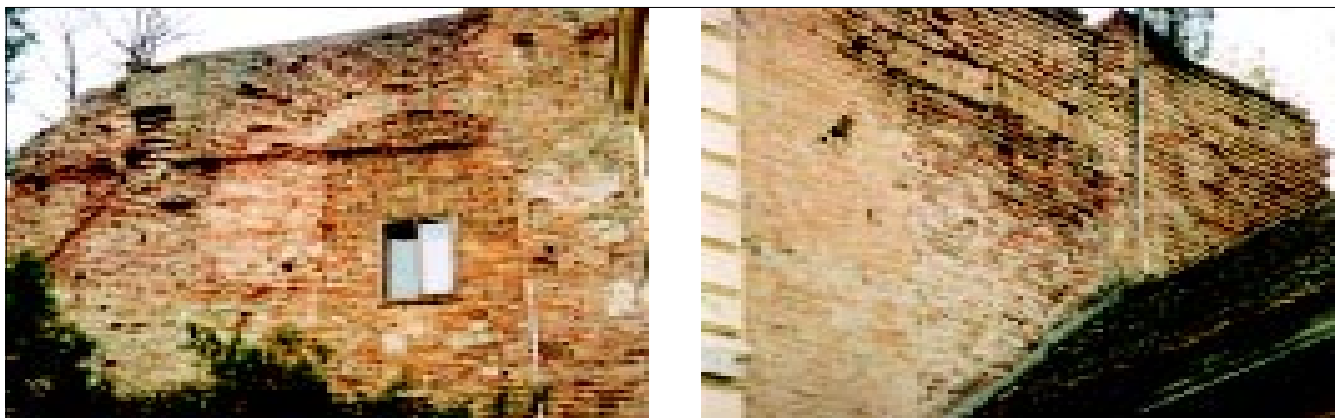

Sl. 8. Ilok, palača Odescalchi, nekadašnji palas knezova Iločkih, pogled s jugozapada (snimka Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb)

Abb. 8 Ilok, Odescalchi-Palais, einstiges Palais der Fürsten von Ilok, Blick vom Südwesten (Foto: Kroatische Restaurationsanstalt)

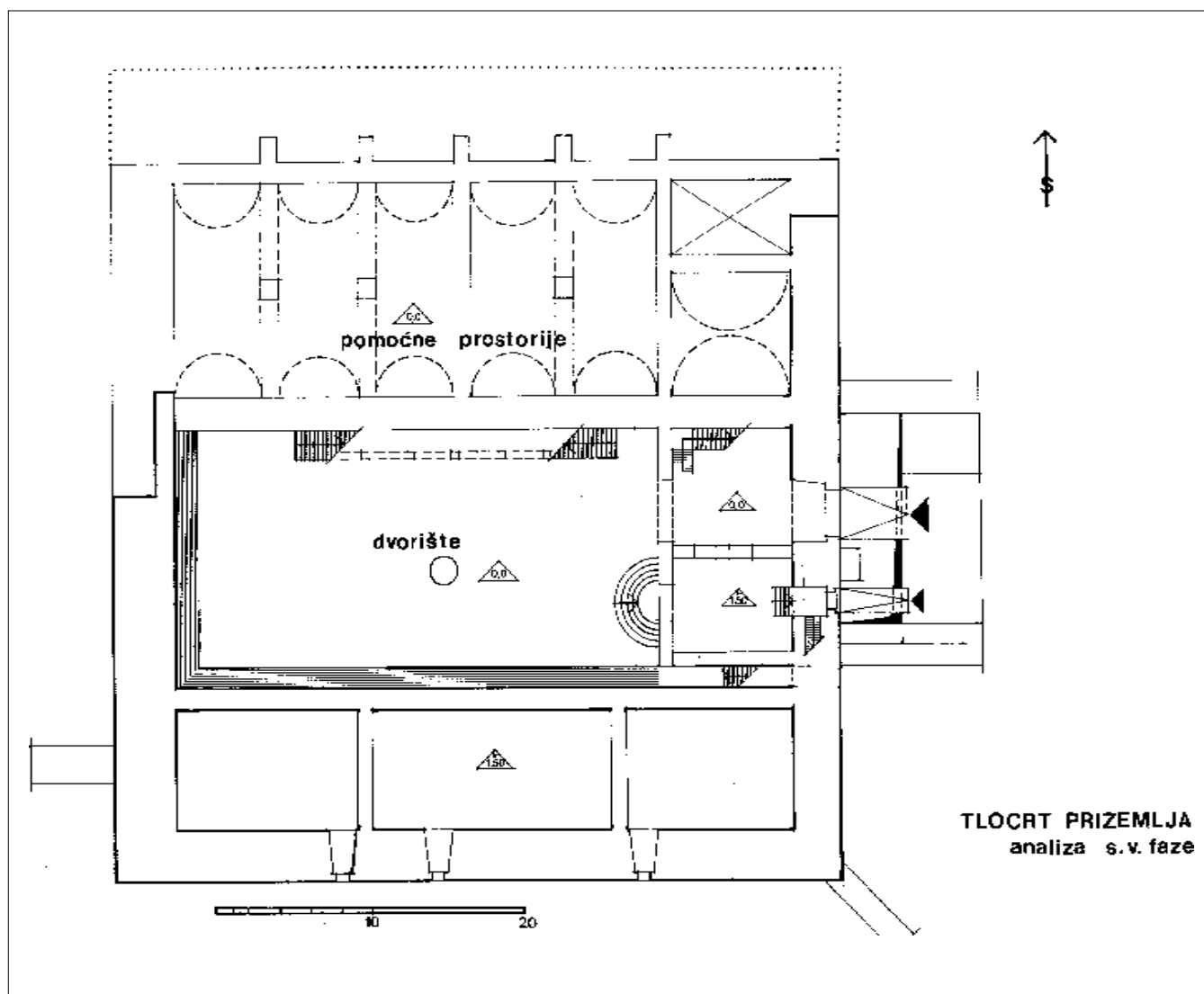
dostajuće dijelove, donosi tlocrt, izražen hvatima i stopama (sl. 13.). U našim je krajevima u srednjem vijeku opće prihvaćena stopa 1' = 32,5 cm, a 1 hvat = 6 stopa = 1° = 6' = 195 cm (HORVAT, 1989., 61.-70.). Na ovakav se način dobiva veličina tlocrta od 24°/22° s tim da je južna strana duga 24° = 144' = cca 47 m.

Boninijev podatak da je palača velika 129/120 stope govori o drukčijoj vrsti stope, možda turskoj, ali daje omjer veličina stranica, iz kojeg se može dobiti omjerima veličina druge, istočne stranice palasa: 22° = oko 43 m. U realnosti, dužina istočne strane tlocrta je 23°, a ne 22°. Srednjovjekovni je običaj glavne veličine građevine izražavati cijelim brojem hvati i stopa, što je olakšavalo rad na terenu, a istodobno davalo cijele odnose brojeva, čemu je srednjovjekovna arhitektura bila sklona. Poznate su debljine zidova na južnoj, istočnoj i zapadnoj strani te su one: 1 2/3°, 1 1/2° i 2°. Unutarnji zid južnoga krila bio je 2/3° = 4' = 130 cm. Poznati položaj južnog zida sjevernoga krila daje širinu dvorišta od 8°. Interpolirana svijetla širina sjeverna krila bila bi 7°, a duljina dvorišta 16°. Za južno krilo analiziran je tlocrt u razini I. kata: položaje pregradnih zidova dala su istraživanja HRZ-a. Za sjeverno krilo početni je podatak trag njegova južnog zida, uz ulaz, dok se vanjski, sjeverni zid nazire kao neravnina u travi, koja za ljetnih suša požuti. Ova dva podatka daju raspon odnosno širinu prostorija od 13,8 m tj. 7°. Poprečne razdjelne zidove sjevernoga krila nalazimo u tlocrtu s kraja 17. st., bez obzira što je to krilo naznačeno točkicama kao ruševno. Istočne, manje prostorije su (shematski?) naznačene kao svodene, a tragove im nalazimo na istočnome zidu palasa. Radi se o

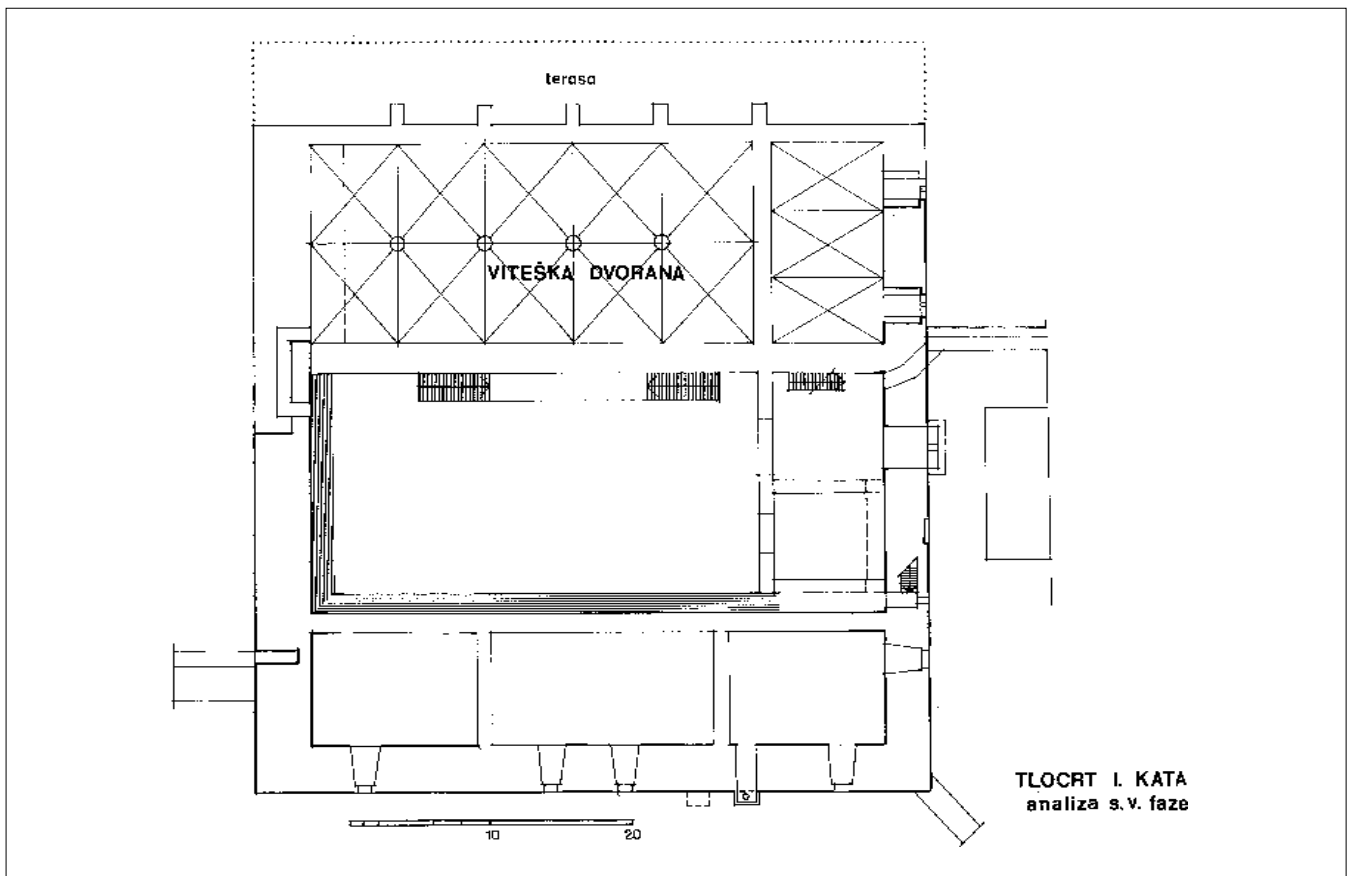
Sl. 9. Ilok, palača Odescalchi, vidljivi ostatak vanjskog istočnog zida palasa Iločkih: A - unutarnja strana - desno se vidi palača, na kojem je mjestu nekada bio priključen južni zid sjevernoga krila palasa; B - vanjska strana (obje snimke D. Ivić, Hrvatski restauratorski zavod)

Abb. 9 Ilok, Odescalchi-Palais, sichtbarer Baurest der östlichen Außenmauer des Iločki-Palais. A – Innenseite, B – Außenseite (Foto: D. Ivić, Kroatische Restaurationsanstalt)

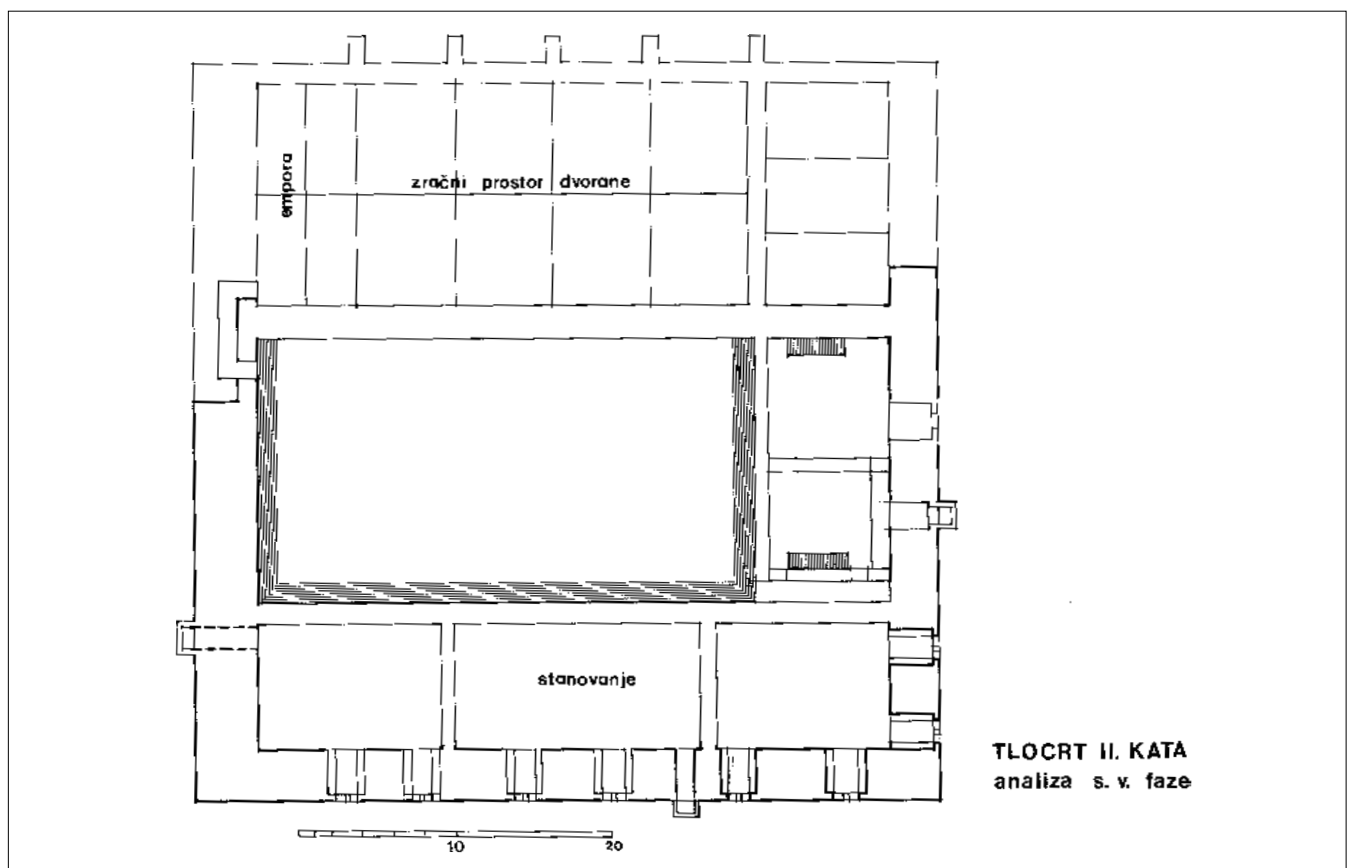
Sl. 10. Analiza tlocrta palasa Iločkih, tlocrt prizemlja (nacrtao Z. Horvat na podlozi snimaka B. Vučića i N. Škarića)

Abb. 10 Analyse des Grundrisses des Iločki-Palais, Erdgeschoß (gezeichnet von Z. Horvat nach der Vorlage des Fotos von B. Vučić und N. Škarić)

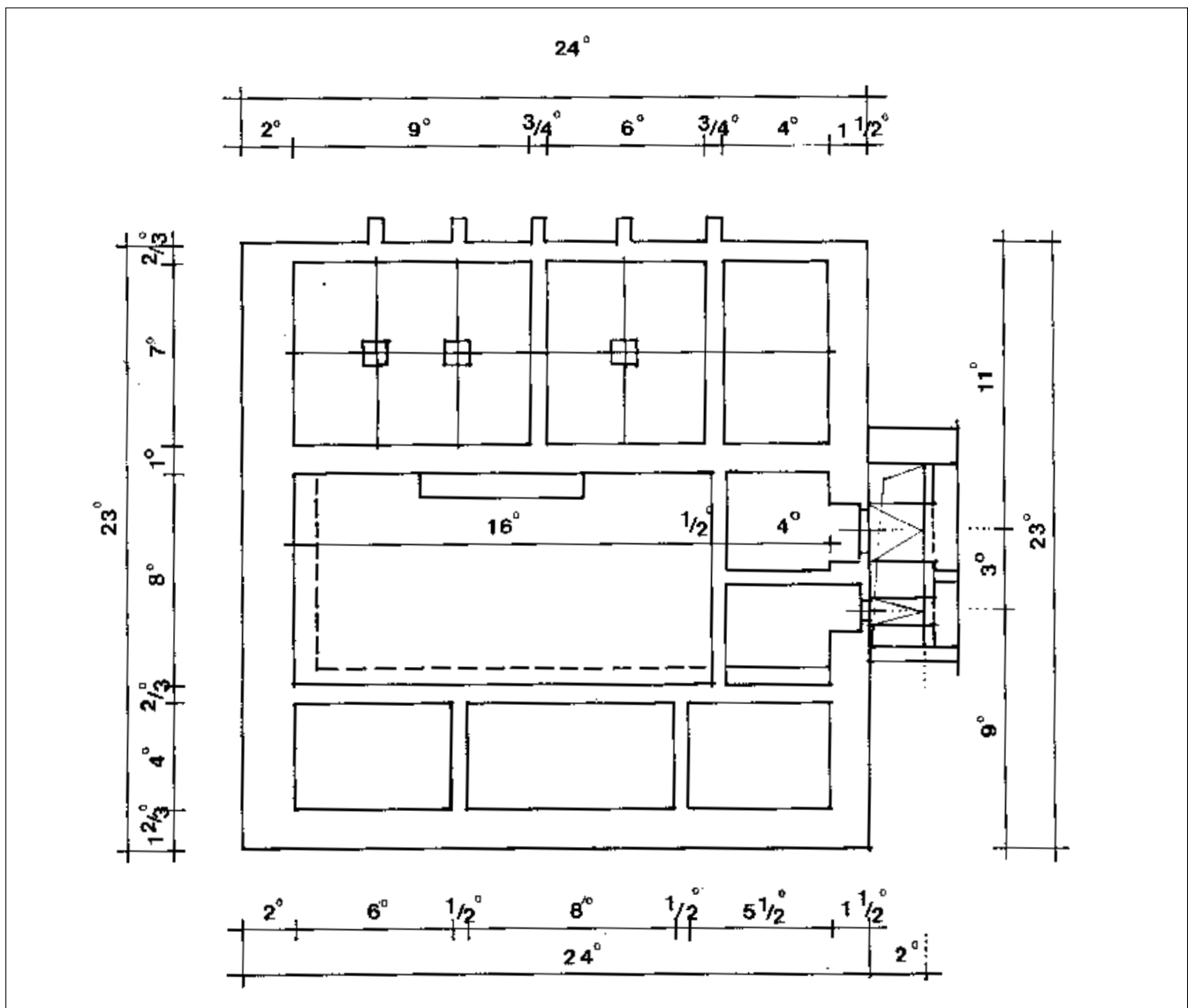
Sl. 11. Analiza tlocrta palasa knezova Iločkih, tlocrt I. kata (nacrtao Z. Horvat na podlozi snimaka B. Vučića i N. Škarića)

Abb. 11 Analyse des Grundrisses des Iločki-Palais, I. Stockwerk (gezeichnet von Z. Horvat nach der Vorlage des Fotos von B. Vučić und N. Škarić)

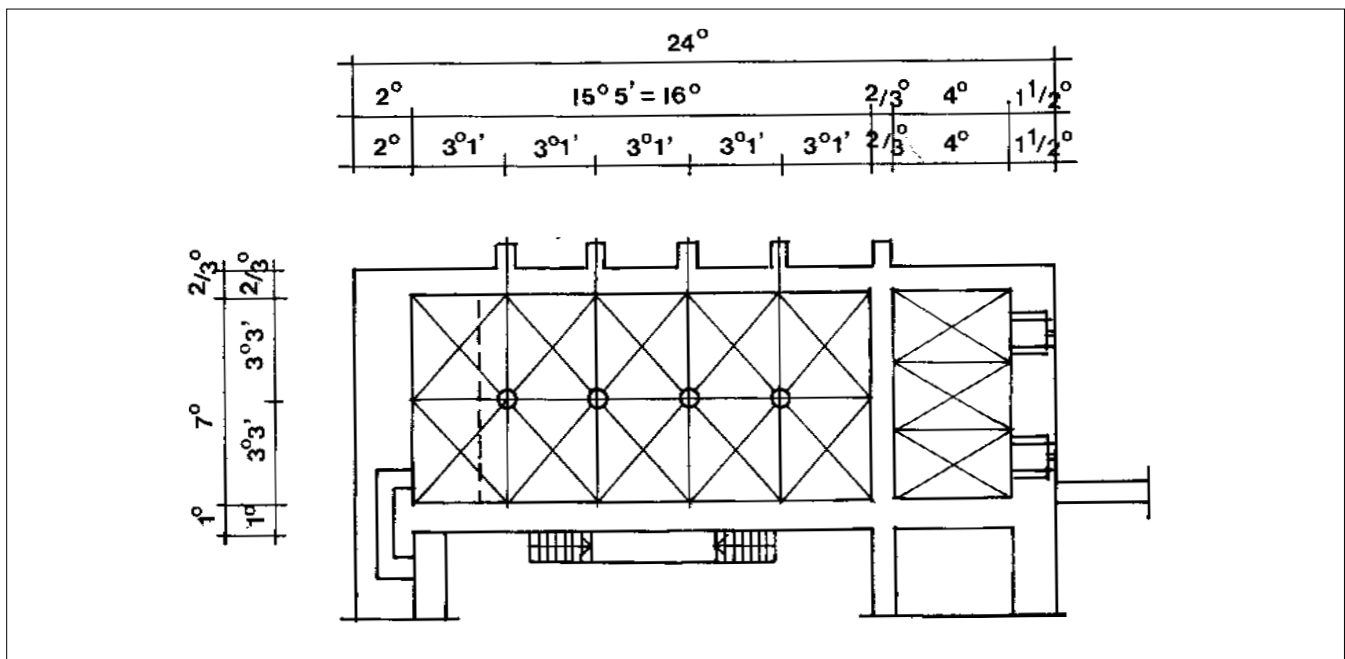
Sl. 12. Analiza tlocrta palasa knezova Iločkih, tlocrt II. kata (nacrtao Z. Horvat na podlozi snimaka B. Vučića i N. Škarića)

Abb. 12 Analyse des Grundrisses des Iločki-Palais, II. Stockwerk (gezeichnet von Z. Horvat nach der Vorlage des Fotos von B. Vučić und N. Škarić)

Sl. 13. Shema tlocrta palasa Iločkih, izražena u hvatima (1 hvat = 1° = 195 cm)

Abb. 13 Schema des Grundrisses des Iločki-Palais, angegeben in Klaftern (1 Klafter - 1° - 195 cm)

Sl. 14. Shema tlocrta viteške dvorane u sjevernom krilu palasa Iločkih, izražena u hvatima (1°) i stopama (1') (Z. Horvat)

Abb. 14 Schema des Grundrisses des Rittersaals im nördlichen Flügel des Iločki-Palais, angegeben in Klaftern (1°) und Fuß (1') (Z. Horvat)

Sl. 15. Tragovi čeških prozora na II. katu palače Odescalchi uz jugoistočni ugao (snimka D. Ivić, Hrvatski restauratorski zavod)

Abb. 15 Spuren der tschechischen Fenster im II. Stock des Odescalchi-Palais an der südöstlichen Ecke (Foto: D. Ivić, Kroatische Restaurationsanstalt)

dvije prostorije, jedna, veća ima još danas trag pete bačvasta svoda, a druga, manja, možda gotičkoga križnog svoda. U nastavku su još dvije prostorije, za koje se može pretpostaviti da su također bile svođene bačvastim svodovima u smjeru S-J.

I. kat sjevernoga krila izvan sumnje je bio reprezentativne namjene, s velikom svođenom dvoranom te još jednom manjom, isto tako svođenom prostorijom. Svijetla širina dvorane od 7° tj. 13,8 m odgovara već dvobrodnosti, dakle dvoranskom prostoru, s četiri stupa u sredini. Duljina dvorane od kojih 16° (= 30 m) može se podijeliti na pet dvostrukih svodnih polja, veličine 3° 1/3° 3'. Sama primjena svodova mogla je zahtijevati veću visinu te se mogla protezati kroz visinu dviju etaža tj. I. i II. kat. Ovdje smo na rubu pretpostavki... Ona četiri stupa u sredini dvorane morala su počivati na pregradnom zidu i još tri temeljna stupca, koji su prolazili kroz prostor prizemnih prostorija (sl. 10., 11., 14.).

Manja prostorija na istočnome kraju sjevernoga krila mogla je također biti svođena, i to s tri svodna polja. No je li i njena visina bila dvije etaže ili ne, još u ovom trenutku nije jasno. Protiv ravna stropa govori to da nema tragova ležajeva drvenih greda. Ovu je prostoriju osvjetljavao još

očuvani, iako samo djelomično, gotički prozor u blizini glavnog ulaza, a možda još jedan, malo sjevernije, sve u razini I. kata. Razina prizemlja sjevernoga krila vjerojatno je bila ista kao i dvorišta - ako je suditi po peti bačvasta svoda na istočnom zidu. Razina poda I. kata mogla je biti ista kao ona u južnom krilu. Uz južni zid sjevernog krila, u visini I. kata, vjerojatno se protezala galerija, iako ne po cijeloj njenoj dužini. Na zapadnom kraju dvorane vjerojatno se nalazila empora, pristupačna s galerije uz zapadno krilo odnosno, bolje reći iz stambenih prostorija II. kata - kralja Nikole Iločkog.

Sjeverno i južno krilo dva su odvojena dijela srednjovjekovnoga palasa, po svojim ulazima, stubištima i galerijama. Galerija uz sjeverno krilo, s koje se pristupalo u svečanu "vitešku" dvoranu, nije se morala protezati po cijeloj duljini krila i vjerojatno samo za razinu I. kata. Veza južnoga i sjevernog krila možda je bila ostvarena kroz hodnik u debljini zida, u razini I. kata te u razini II. kata, na emporu. Galerija za pristup u dvoranu morala je biti svečana, zidana na stupovima i s arkadom. Prizemlje sjevernog krila vjerojatno je bilo svođeno bačvastim svodovima u smjeru sjever - jug, što je statički povoljnije.

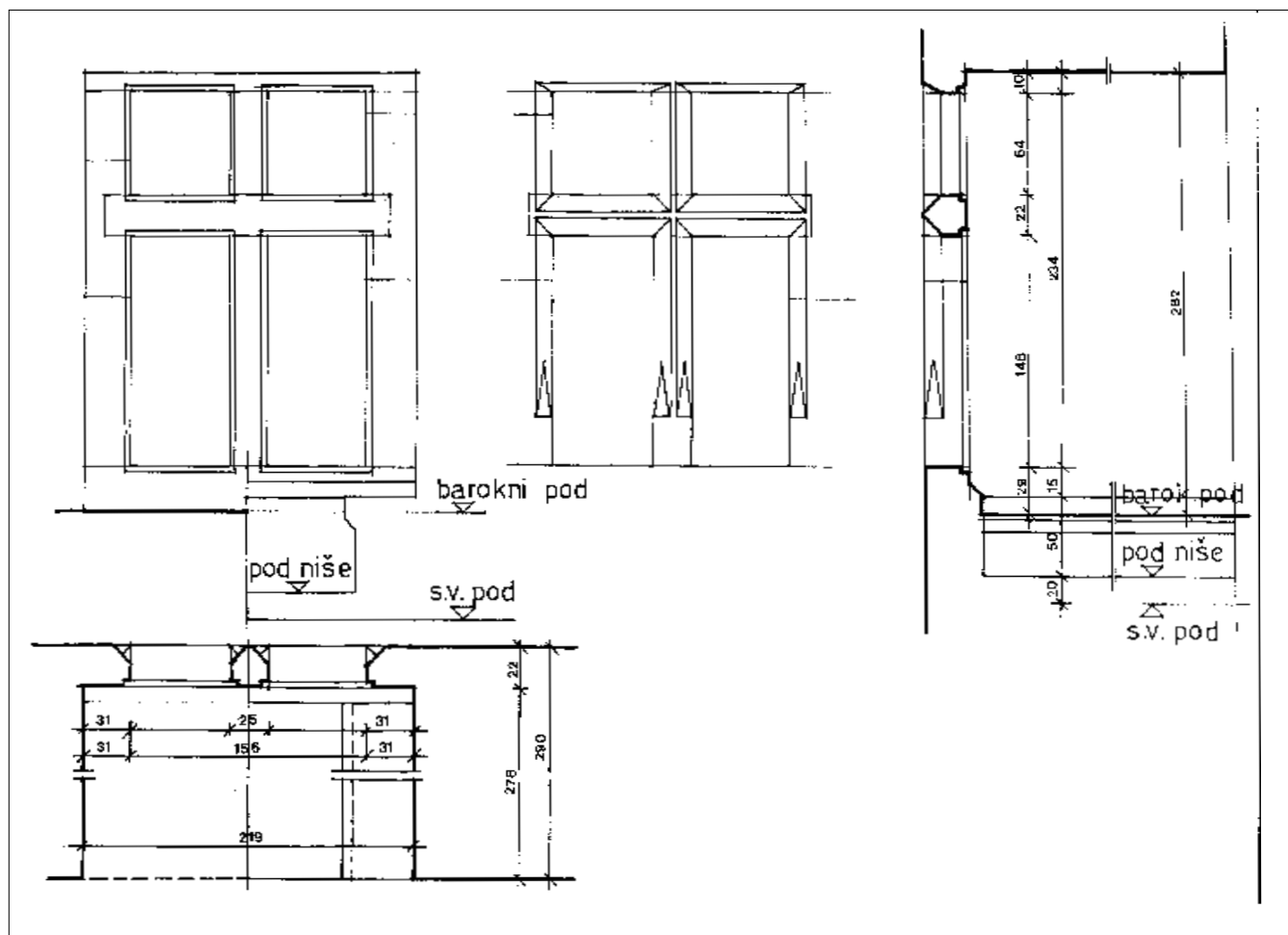
Koliko se na terenu moglo procijeniti, sjeverni je zid sjeverna krila bio relativno tanak, tek 130 cm (tj. 4'), ako ga se uspoređi s ostala tri vanjska zida palasa (250-400 cm). No tu su moguća dva rješenja: na sjevernoj se strani nalazila terasa na substrukcijama, ali i mogućnost podupiranja vanjskog zida kontraforima (sl. 14.). A možda su nazočna i oba rješenja. Gradnja Nove palače kralja Sigismunda u Budimu (početak 15. st.), nije vremenski jako udaljena, ali s nekim zajedničkim nazivnicima: dvobrodnost, veliki "češki prozori", terasa, dok substrukcije stupova u sredini broda "prolaze" kroz bačvasti svod podruma ispod dvorane.⁸ Druga viteška dvorana iz istoga doba kao iločka je ona u Vajdahunyadu u Erdelju, Ivana Hunyadija, koja je svojim visokim svodom u dvobrodnoj dvorani vjerojatno bliža našoj iločkoj (sl. 17.).⁹

Istočna strana palasa Iločkih bila je i ulazna strana, reprezentativno pročelje, opremljeno sofisticiranim načinima ulaženja. Restauratorska su istraživanja otkrila dva srednjovjekovna prozora na II. katu palasa (lijevo od ulaza). Bili su to "češki prozori", s kamenim šprljcima "kraljevske veličine", koja prelazi veličine ovakvih prozora tijekom 15. st. u nas, barem onih poznatih (sl. 18.). Ispod njih, morali su biti također prozori, no vjerojatno manjih dimenzija, što bi trebala pokazati istraživanja prigodom radova na prezentaciji na sjevernoj strani ovog pročelja. Na sjevernoj strani istočnog pročelja zid je sačuvao srednjovjekovnu strukturu, pa je očito da su ondje bila dva prozora na I. katu, još i veća od onih na II. katu jugoistočnoga ugla palasa.

Manji prozori na južnoj strani palasa mogli su biti kao onaj jedan prozor na I. katu srednje kvadratne kule u zidinama Iloka. Mada je visina I. kata palasa niža od II. kata,

⁸ Ovakva je situacija kod dvobrodne viteške dvorane u Budimu, izgrađene sredinom 14. i u 15. st. - Gerevich, 1955., 234.-241.

⁹ Takva je npr. viteška dvorana burga Vajdahunyad u Erdelju - vidjeti sliku u knjizi Entz, 1976.

Sl. 16. Rekonstrukcija “češkog prozora” na II. katu palače Odescalchi - sl. 15.

Abb. 16 Rekonstruktion des „tschechischen Fensters“ im II. Stock des Odescalchi-Palais

ipak nije mala, tako da ni ovaj prozor ne može imati pre-male dimenzije.

Iznad “kolnoga” ulaza, na unutarnjem licu zida u razini I. kata otkrivena je jedna povećana zazidana niša (š = cca 220 cm), koja bi mogla odgovarati položaju mašikule, za obranu i kontrolu ulaza.

U sredini istočnog pročelja nađen je trag kamena okvira prvobitnoga “pješačkog” ulaza, koji odgovara razini između prizemlja i I. kata, dakle, bio je povišen. (sl. 19.). Straga, na unutarnjoj strani nađena je odgovarajuća niša vratiju, njen unutrašnji dio. Nažalost, s jedne strane, istraživanja nisu mogla biti iz objektivnih razloga, kompletirana, a s druge strane, barokna faza je ondje mnogo toga oštetila. Lijevo uz ovaj ulaz nađeno je priključenje nekakva zida, vjerojatno dio zaštite ulaza. Na unutarnjoj se strani nazire da je ondje mogao biti uređaj za okomito posmičnu rešetku, pristup do mašikule nad pješačkim ulazom. Ove hodnike trebat će do kraja istražiti.

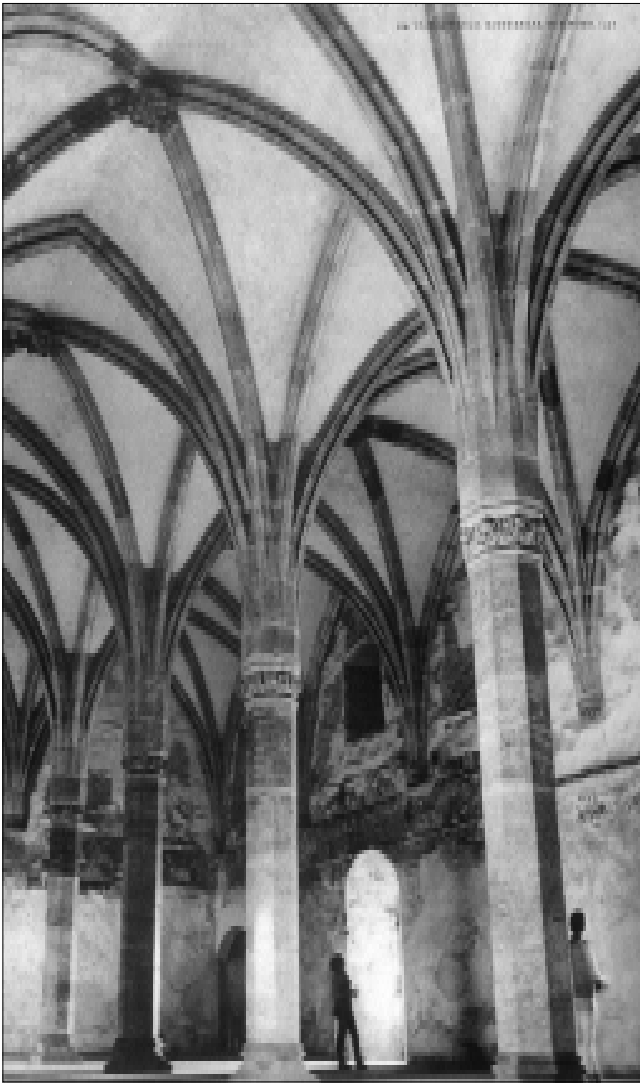
Na nekim starim vedutama kraja s 17. i početka 18. st. na istočnom je zidu palasa prikazan nekakav veliki otvor, najvjerojatnije prvobitni ulaz u palas (sl. 7.). Približno na istome mjestu nalazi se i recentni ulaz u palaču Odescalchi, te je sva vjerojatnost da je to mjesto “kolnog” ulaza u srednjovjekovni palas. Prolazom kroz oboja vrata, dolazilo se u ulazne prostore, koji su na različitim razinama, ali

nužno ne i potpuno odvojeni. Lijevo i desno stubama se moralo ili moglo pristupiti na I. kat, te još jednim do hodnika za kontrolu ulaza, dizanje pokretnog mosta i rešetke.

Nađeni ležaj stožera pokretnog mosta na manjem ulazu upućuje na postojanje grabe, bolje rečeno “vučje jame” pred samom palačom. Već stari tlocrti iz godine 1690 i 1698. naznačuju postojanje ulaznih objekata, osmerokutne građevine - možda barbakana. Ne tako davnim iskopavanjem pred istočnim pročeljem nađeni su ostaci svodenog prostora, a o tome govori i pisani tekst uz Boninijev plan (E - “duboka strma jama sa svodom, u koju je smješten zatvor”).

Restauratorska istraživanja nisu otkrila tragove turskog građevinskog djelovanja na zidovima palasa. Sve su nađene pojedinosti, koliko se može razaznati, bile gotičke ili kasnije barokne. Takvo stanje potvrđuju opisi starih putnika (Evljija Čelebi, Prandstetter) iz 17. st.: oni ne spominju život u palači, baš suprotno. Prandstetter čak smatra ovu zapuštenost tipičnim ponašanjem u svim gradovima, koje su Turci zaposjeli. Jedino staro izvješće, ono s puta B. Kašića 1612.-1618. spominje da ih je turski zapovjednik primio u nekadašnjim “biskupovim dvorima”, no to je očito stariji burg Kontovaca na istočnoj strani Iloka, gdje je danas franjevački samostan.

Općeniti pogled u neke građevine 15. st. može nam pomoći u rješavanju enigme oko ulaženja u palas. Kvadratne

Sl. 17. Burg Vajdahunyad Ivana Hunjadija (danas u Rumunjskoj) - viteška dvorana iz sredine 15. st. (prema knjizi G. Entza, 1967.)

Abb. 17 Burg Vajdahunyad von János Hunyadi – Rittersaal aus der Mitte des 15. Jh. (nach dem Buch von G. Entz, 1967)

tlocrte burgova odnosno palasa tijekom 14. i 15. st. imaju u Mađarskoj kraljevska i magnatska sjedišta (Óbuda, Višegrad, Bratislava, Ozora, Diósgyőr), ali i neki burgovi u nas, uvijek u blizini Drave: Čakovec, Ludbreg, Gorjan. No najzanimljivija je po tome Várpalota u Mađarskoj, sjeverno od Balatona, također rezidencija kneza - Nikole Iločkog! Várpalota je ustvari stariji, ravničarski srednjovjekovni burg, koji je nastajao duže vrijeme da bi na kraju dobio pravilni, četverokutni tlocrt, s četiri branič-kule na uglovima (sl. 20.). Poslije, tijekom 16. st. pojačavan je renesansnim fortifikacijskim pojedinostima da bi završio kao barokni dvorac. Za nas su važne dvije činjenice: 1) pregradnju tijekom 1439.-1445. g. provode knezovi Iločki, i 2) pred ulazom u burg izgrađen je posebni ulazni objekt - ne možemo ga nazvati kulom - s pokretnim mostom na oba kraja.

Drugi objekt, opet u vlasništvu Iločkih, vjerojatno građen sredinom 15. st. je palas burga Ružice. Položaj na obroncima Papuka određuje karakter njegove strukture - on

je prilično izdužen, no nazočne su i neke pojedinosti, u zamisli slične onima u Iloku.

Ulazi u palas

“Ulaz za pješake”, podignut tako da ga se jače odvoji od terena, ali i da se prilagodi ulaženju na I. kat, imao je kameni okvir, od kojega je nađen samo dio praga, dio lijevog okvira, dio vijenca nad nišom za smještaj mosta u podignutom položaju. Uz prag je nađena jedna konzola - ležaj stožera, oko kojeg je most rotirao. Prava veličina svijetloga otvora za ulaz nije poznata. Dodajmo da na unutarnjoj strani postoji segmentni nadvoj niše ovih vratiju, a razina današnjeg poda na tom mjestu čini se da odgovara srednjovjekovnomu ulazu. Hodnik u debljini zida čini se da odgovara stubištu u debljini zida za komunikaciju s I. katom te za kontrolu uređaja za dizanje pokretnog mosta i (vjerojatno) okomito posmične rešetke.

Očuvani su samo podaci za lijevu stranu okvira za smještaj podignuta mosta. Otvor vratiju morao je biti nešto manji i uži, a ideju o njegovu vanjskom izgledu može pružiti ulaz na branič-kuli Valpova (sl. 21.).

Pokretni most potvrđuje postojanje grabe, vučje jame, pred ulazom. Raspon mosta odnosno širina jame iznosila bi, prema nađenoj niši dignuta mosta - 420 cm, što je 13' tj. 2° i 1'. Po tome se može zaključiti da je “vučja jama” pred ulazom morala biti 2° tj. 390 cm širine, a jedna stopa predviđena za nasjedanje mosta u spuštenu položaju.

“Kolni” ulaz, predviđen za konjanike, kočije, kola i sl. vjerojatno je bio izveden u razini unutarnjeg dvorišta. Odgovarajuća širina kolna ulaza mogla je biti oko 1 1/2', obzirom na svoju reprezentativnost, položaj na pročelju te izgledu na grafici u boji.

Pogledajmo svijetle veličine otvora nekih drugih ulaza u srednjem vijeku ovakva tipa:

Lučni ulaz za pješake od kolnog ulaza (mjere u cm i u stopama):

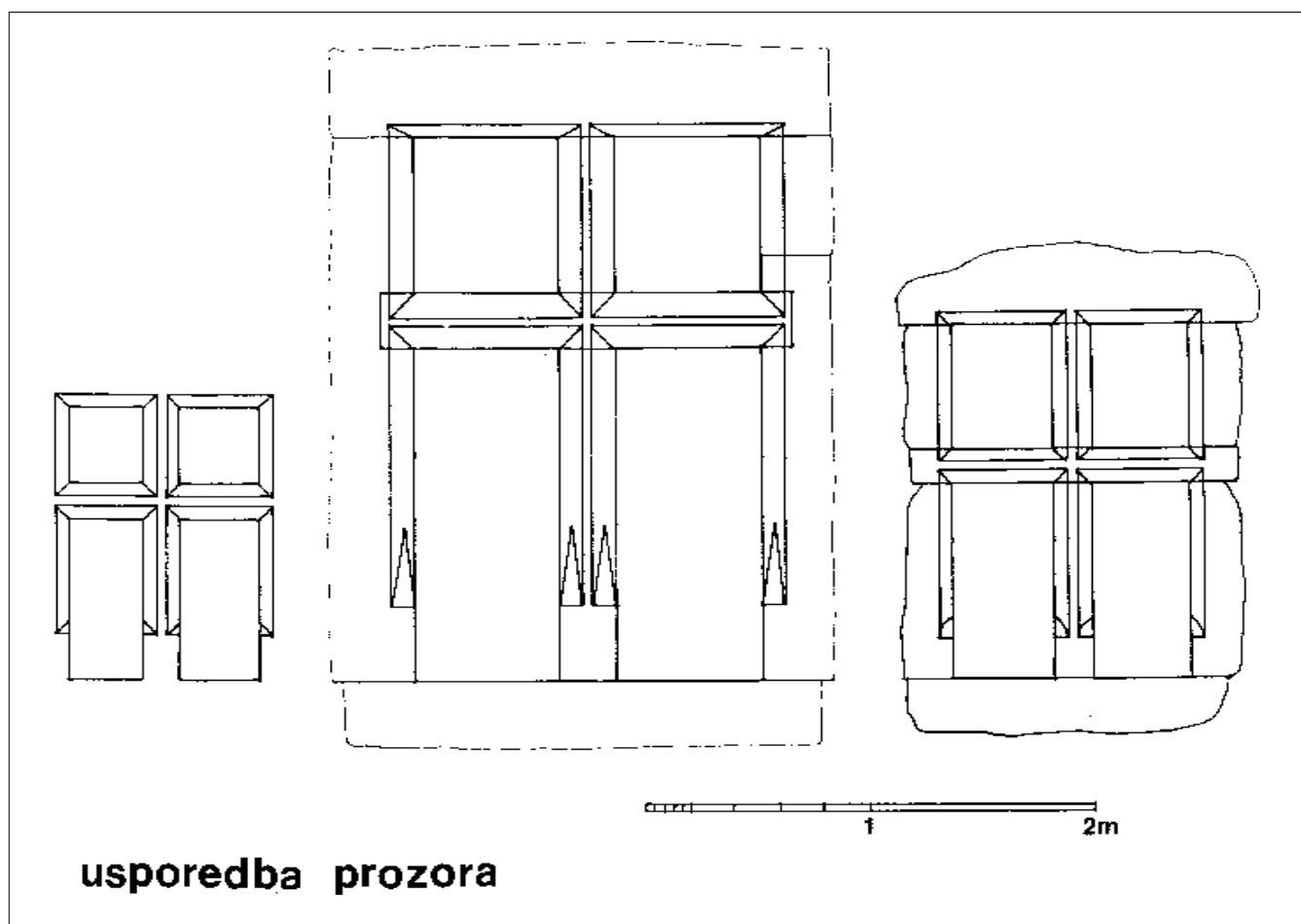
- Velika (kraj 13. st.)	106 + 285 = 3 1/3' + 8 3/4'
- Zrin (14. st.)	85 + 240 = 2 2/3' + 7 1/3'
- Kostajnica (14. st.)	85 + 250 = 2 2/3' + 7 1/3'

Samo kolni ulazi (mjere u cm i u stopama):

- Brinje (poč. 15. st.)	220 = 6 2/3' (ili 6 3/4')
- Đurđevac (poč. 16. st.)	245 = 7 1/2'
- Garić (druga pol. 15. st.)	260 = 8'
- Ledenice (15. st.)	164 = 5'
- Ribnik (druga pol. 15. st.)	270 = 8 1/3'
- Samobor (poč. 16. st.)	239 = 7 1/3'
- Varaždin got. kula Starog grada (poč. 15. st.)	469 = 14 2/3'

Usporedba nosi malo iznenađenje: gotovo svi, osim Ledenica, koje su uz samo more, te Garića, kod kojeg je širina dobivena crtački, tj. pretpostavljena, baš svi imaju širinu izraženu brojem stopa, od 6' do 8' (Varaždin je svojom veličinom izuzetak!) s još dodatnih 1/3' ili 2/3'.

Današnja širina provodne veže dvorca Odescalchi je 300 cm, no stariji je prolaz vjerojatno bio nešto uži, možda 7' tj. oko 230 cm, kao širina mašikule nad njom na I. kat.

Sl. 18. Usporedni prikaz “čeških prozora” (lijevo - rekonstrukcija prozora sa srednje južne kvadratne kule u zidinama Iloka, sredina - II. kat palasa Iločkih, desno - “Žitnica”, Ozalj) (crtež Z. Horvat)

Abb. 18 Parallele Darstellung der “tschechischen Fenster” (links – Rekonstruktion der Fenster am südlichen zentralen quadratischen Wachturm in den Mauern von Ilok; Mitte – II. Stock des Iločki-Palais; rechts – “Getreidekammer”, Ozalj) (Zeichnung: Z. Horvat)

Iznad oba ulaza očekivala bi se izvedba konzolno istaknutih mašikula (“Pechnase”), kojima se djelotvorno brani od mogućeg napada na sama vrata. Na II. katu, iznad osobnoga ulaza istraživanja su pokazala da bi današnji nužnik smješten u debljini zida i osvijetljen prozorom, mogao biti mjesto mašikule. Za to govori i značajna visina prostora nad nužnikom, koja očito može potjecati od prijašnje strukture palasa. Da je prostor ovog recentna zahoda kasnije “ušteman” u debljinu zida, vjerojatno ne bi imao toliku visinu prostora.

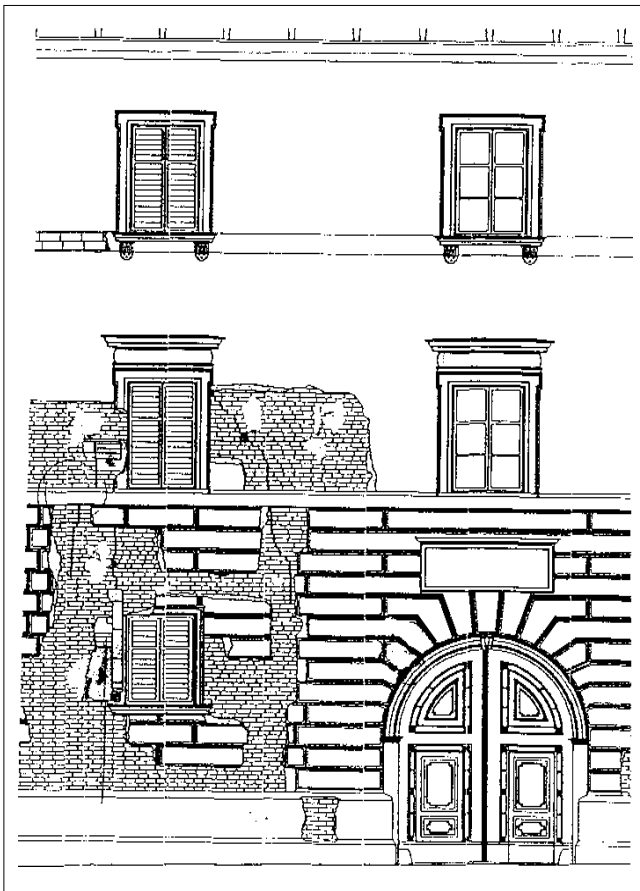
Mašikula nad “kolnim ulazom” ocrta se u hodniku I. kata, kao zazidana niša, segmentnog nadvoja, raspona 220 cm, što odgovara širini kolna ulaza. Postava na nižoj razini u odnosu na mašikulu nad osobnim ulazom odgovara nižoj razini kolna ulaza.

Prostor pred istočnom stranom dvorca

Već stari planovi iz godine 1689. te 1690. crtaju množinu manjih objekata pred istočnim pročeljem palasa Nikole Iločkog, iz srednjovjekovnog i turskog doba. Slučajna raskopavanja uz zapadno pročelje otkrila su tragove zida,

pa čak i svoda, a nešto južnije i prolaz prema podrumu današnje palače (sl. 22.). Navodi fratra Boninija iz 1689. g. govore o “zatvoru pod svodom”, džamiji te još nekim muslimanskim objektima; uz džamiju je bio i minaret, kojega vidimo na više veduta Iloka iz 17. st. Desno uz ovaj prostor, na mjestu današnje prizemne prigradnje u srednjem je vijeku bila priključena zidina, danas prekinuta u dužini od kojih 100 m. Od jugoistočnog ugla palasa išla je koso druga zidina, sve do manje kvadratne kule. U tom su se zidu nekada nalazila četvrta gradska vrata. I, konačno, pred samim ulazom je još u srednjem vijeku morao biti izgrađen nekakav ulazni objekt, na koji se spuštao pokretni most pješačkog i kolnog ulaza u palas.

Za našu povijest umjetnosti i arhitekture, posebno je zanimljiva džamija i još neke turske građevine, kojima bi se sigurno mogli naći temelji i još što god. Sjetimo se da je u Slavoniji jedina, koliko-toliko očuvana džamija današnja župna crkva u Đakovu, dok su u Osijeku nađeni temelji još jedne. U Iloku, međutim, već postoje ostaci hama-ma, turbe (ili je to česma?), tako da bi ostaci još jednog muslimanskoga objekta bila najveća koncentracija koliko-toliko očuvanih građevina iz turskog razdoblja u Slavoniji.

Sl. 19. Palača Odescalchi, istočno pročelje, detalj s nalazima ulaza za pješake palasa Iločkih (crtež B. Vučić i N. Škarić)

Abb. 19 Odescalchi-Palais, östliche Stirnseite, Detail mit Funden des Fußgängereingangs zum Iločki-Palais (Zeichnung: B. Vučić und N. Škarić)

Prostor zapadno uz palas

Tik uz zapadnu stranu palasa bio je nekada glavni prilaz u utvrdu, s jakim barbakanom, debelim zidinama te dubokim prokopom. U barbakan se ulazilo preko peterokutnoga bastiona - posebne utvrde. S te je strane bilo još nekoliko pravokutnih kula; čini se da je zidina bila pojačana na način renesansnih utvrda zemljanim nasipom. Na jugozapadnom uglu te utvrde još je dobro očuvan golemi peterokutni bastion, podzidan opekama, vjerojatno najstariji renesansni bastion u ovom dijelu Europe. U produžetku južnog zida palasa, prema zapadu, bila je još jedna zidina, koja je osiguravala prostor oko sjeverozapadnoga ugla palasa.

Uz sam palas nađeni su, ispod razine terena, tragovi neke svodene prostorije te početak spoja na podrum (?) (sl. 23.). Iznad ovih tragova nađen je u razini II. kata ostatak, vjerojatno, mašikule, te niše, što govori o mogućnostima da je tu bio nekakav obrambeni punkt još u srednjem vijeku.

Ostali arheološki zanimljivi položaji u Iloku

Osim palasa i njegove neposredne okolice, unutar zidina bit će jednog dana potrebno istraživati (sl. 1.):

- temelje župne crkve Sv. Petra;
- temelje dvorske (?) kapele uz župnu crkvu;
- položaj južno uz franjevačku crkvu, gdje se nekada mogao nalaziti srednjovjekovni samostan;
- samostan klarisa uz južne zidine;
- burg Kontovaca, kasnijih knezova Iločkih iz 14. i 15. st., dakle prije podizanja Nikolina palasa, na mjestu današnjeg franjevačkog samostana;
- zapadni rondel u sjevernom potezu zidina, koji je danas restauriran kao polukula, što nije ispravno;
- konačno, cijeli prostor unutar zidina je arheološki teren...;
- istražiti prostor istočno i južno od zidina;
- istražiti zapadni ulaz u Ilok s velikim barbakanom.

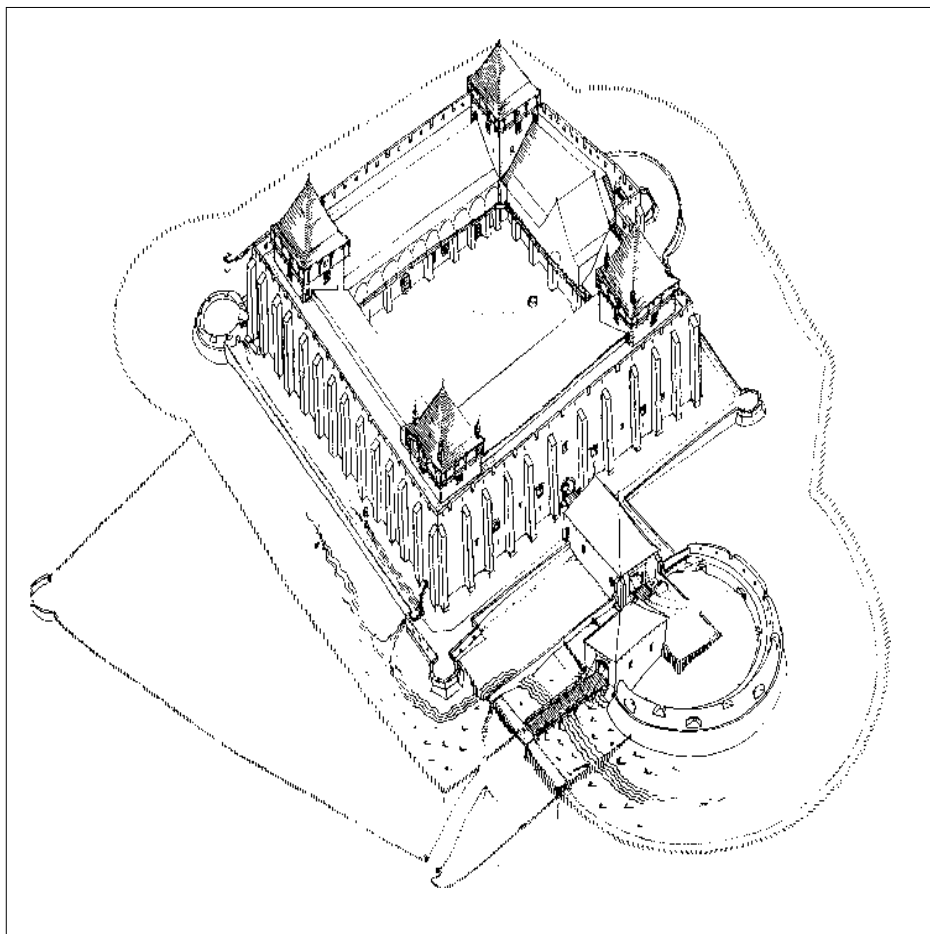
Zaključna razmatranja

Iločke su utvrde sa svojim palasom "santa leda" od koje se tek nešto vidi, a mnogo je toga dolje, naravno pod zemljom ili žbukom. Ova istraživanja pokazuju koliko je još očuvano, ali da treba dalje istraživati.

Bez obzira na nalaz stupa s janjetom i križem iz ranijega srednjeg vijeka, većina onoga što smo razmatrali, potječe iz 15. i početka 16. st. Ilok kao naselje u kasnom srednjem vijeku se spominje od početka 14. st., iako se može pretpostaviti postojanje naselja i prije od tog doba. Naglasak daju Kontovci, kasniji knezovi Iločki - od početka 15. st.: bili su oni magnati, koji su stekli mnoge posjede. Ilok je svojim položajem na Dunavu te kvalitetom poljoprivredne zemlje stupio u prvi plan. Nikola Iločki (1410.-1477.) svojim značenjem, položajem u srednjovjekovnomu društvu te činjenicom da je bio ban slavonski i bosanski kralj itd., bio je ključna osoba u razvoju Iloka sredinom 15. st. Dakle, Ilok je postao glavni grad jedne kraljevine, a palas - kraljevski dvor. Iločka utvrda prema tome nije ni naselje ni burg, već utvrđeno kraljevsko sjedište s palačom, dvorskom kapelom, župnom crkvom, franjevačkim samostanom, starim burgom, gospodarskim i sličnim objektima. Naselje - civitas - nalazilo se izvan kraljevske utvrde, te je bilo posebno utvrđeno. Sličnost položaja podsjeća na praške Hradčane ili budimsku kraljevsku utvrdu, pa je čak i naselje na drugoj strani, današnja Bačka Palanka, nazvana u 15. st. - Malom Peštom!

Utvrde oko Iloka gradio je Nikola Iločki, svjestan turske opasnosti, očito usporedno s gradnjom svoga palasa. Obilježja položaja iločkog grada i pojedinih njegovih utvrda govore o vjerojatno nekoliko faza gradnje, koje su morale biti sukcesivne. Položaj na kojem je izgrađeno zapadno krilo samostana te temelji obližnje kule tankih zidova, možda su ostatak starijega burga Kontovaca. Pa ni ovaj burg nije mogao potjecati iz nekog prijašnjeg razdoblja nego što je druga polovina 14. i početak 15. st., kada se niti Nikola Kont ne naziva "Iločkim". S obzirom da su se njegovi unuci Mirko i Ladislav tek od 1410. g. počeli pisati Iločki, pretpostavimo da je njihov burg na mjestu kasnijega franjevačkog samostana nastao oko godine 1400.

Potvrda postojanja ove građevine nalazimo na grafici uz izvješće opata Boninija, kao visoka (branič) kula na krajnjem istočnome dijelu iločke utvrde.

Sl. 20. Várpalota - burg Iločkih u Mađarskoj, stanje 1537. g. (prema D. Varnai, 1967.-1968., 149.)
 Abb. 20 Várpalota – Burg der Iločki in Ungarn – Standaufnahme von 1537 (nach D. Varnai, 1967-68, 149)

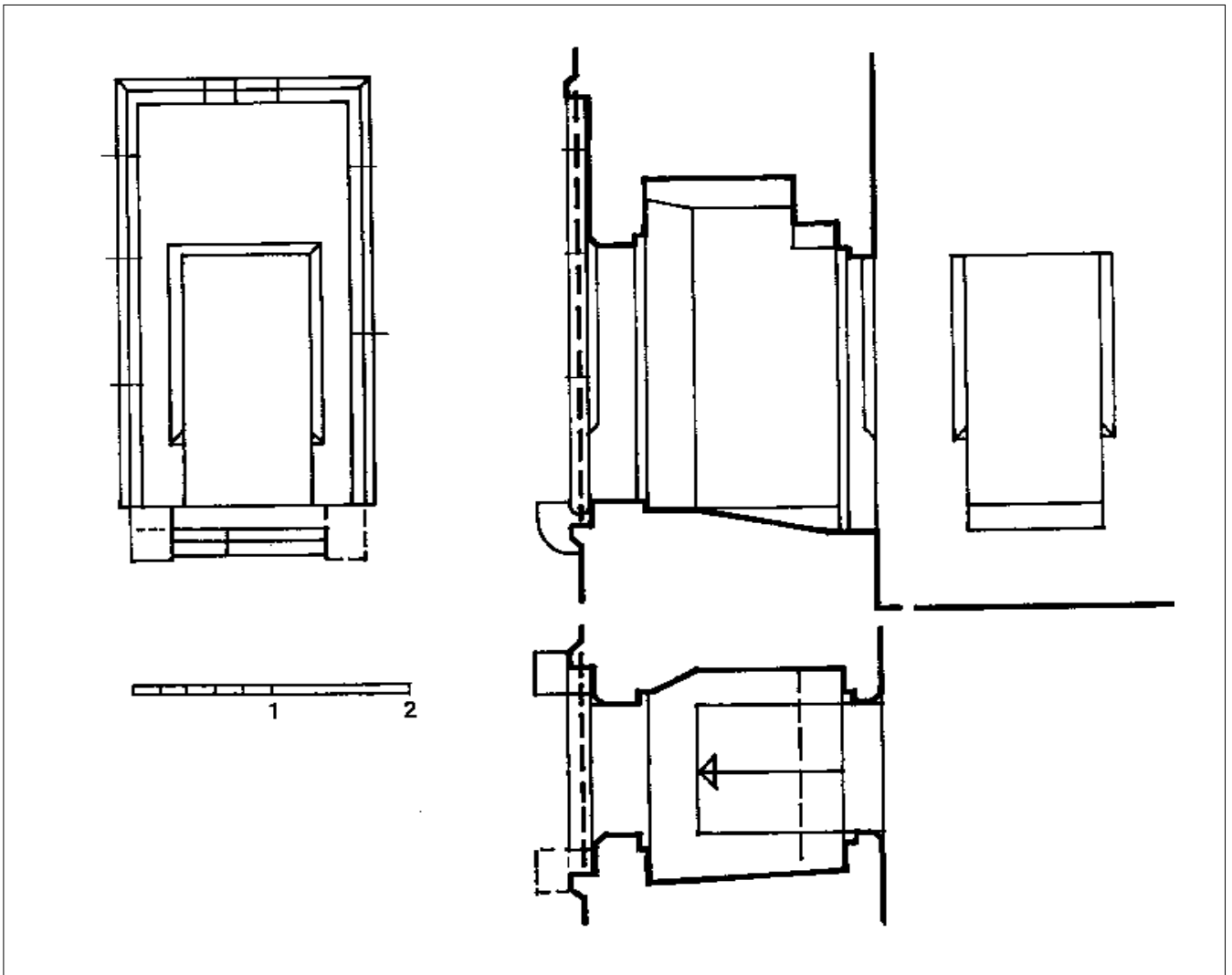
Približavanje turske opasnosti i iskustva Nikole Iločkog iz dvaju obrana Beograda mogli su biti jedan od povoda za gradnju iločkih utvrda, a posebno za primjenu novosti u obrani. Nikoline sveze sa srednjom Europom mogle su pomoći nalaženju odgovarajućih arhitekata, kojih je moglo biti nekoliko, za gradnju palasa, polukula i ronдела, za izvedbu pokrivena braništa - paserele - na vrhu sjevernih zidina, čije korijene treba tražiti u sjevernoj Italiji. Da talijanski utjecaji u Slavoniji nisu usamljeni, postoji primjer na kružnoj kuli Erduta (Anđela Horvat!). Možda bi tu trebali dodati i ostatak zidina u Đakovu.

Tlocrt palasa Nikole Iločkog svojim, samostanskim, kvadratnim tlocrtom tipičan je za dvorove mađarskih kraljeva te nekih slavonskih magnata. Tlocrtna struktura odgovara kraljevskom položaju Nikole: prilaz, svečana - viteška - dvorana, odvojeni stambeni trakt te razne pomoćne prostorije na nižim razinama vrlo su dobro međusobno povezani. S obzirom da je ovaj palas nastao u relativno kratkom razdoblju te da je za tu prigodu posebno i projektiran, treba cijeniti vrlo uspjeti tlocrt, gledan s arhitektonskog stajališta.

Ono malo očuvanih detalja - prozora i ulaza, te mjestimični nalazi raznih klesanih pojedinosti - široke su zamisli, iako ne i odviše složeni. Kombinacija opeke i kamenih

detalja pokazuje racionalnost i u izvedbi, ali i želju za dekorativnosti te naročito monumentalnošću. Nešto očuvanih dijelova palače i utvrde te stare grafike pružaju mogućnost za pretpostavljanje onoga što nedostaje, a to je prije svega sjeverno krilo palaše s "viteškom dvoranom", koja je već po svom rasponu morala biti svodena i to kao dvobrodni prostor. Prilaz iz dvorišta bio je preko stubišta i arkade, dok je na vanjskoj, sjevernoj strani mogla biti terasa s pogledom na Dunav. Istraživanja i analize pokazali su da je palača Odescalchi u Iloku - pregrađen srednjovjekovni palas Nikole Iločkog, kralja Bosne. Skupa s okolnim utverdama i objektima unutar njih, to je sjedište jedne kraljevine - Bosne. Sličnost položaja podsjeća na praške Hradčane i budimski Varhegy. Bio je to zahvat razine gradnje jedne nama suvremene Brazilije ili indijskog Chandigara. To je bio pothvat vrijedan divljenja, izveden tijekom nekoliko desetljeća 15. st., a Ilok je jedino srednjovjekovno sjedište kralja nakon nestanka hrvatske dinastije Trpimirovića, poslije Knina.

Ova otkrića promijenila su naš odnos prema Iloku, i odmah se postavlja pitanje: što i kako s onim pronađenim, koliko pojedinosti ostaviti vidljivim, što učiniti s cjelinom? Čini se da smo tek na početku istraživanja, da ih treba zaokružiti arheološkim istraživanjima u dvorištu (sjeverno krilo) te dijelova istočnoga i zapadnog krila, treba vidjeti kako je funkcionirao ulaz u palas u srednjem vijeku. Isto tako, potrebno je do kraja proučiti i otkopati, arheološki istražiti bližu i dalju okolicu palasa i zidina. Veliki je to pothvat, no on bi se "isplatio", jer bi naša zemlja dobila vrijedan objekt, "paradnog konja" i u povijesnom i u spomeničkom smislu, vrijedan i zanimljiv kao turističko odredište koje bi se dobro upotpunilo s vrijednostima iločkog vinogorja.

Sl. 21. Valpovo, ulaz na I. kat branič-kule (crtež Z. Horvat)

Abb. 21 Valpovo, Eingang zum I. Stock des Wachturms (Zeichnung von Z. Horvat)

Sl. 22. Ilok, palača Odescalchi, iskop zbog instalacija pred istočnim zidom palače: lijevo zatrpani prilaz u podrum (?), ostatak nekakva svoda, te razno zide (snimka M. Batorović, Iločki muzej)

Abb. 22 Ilok, Odescalchi-Palais, Ausgrabung wegen Installationen vor der östlichen Palaismauer: links zugeschütteter Durchgang zum Keller (?); Baureste eines Gewölbes und verschiedene Mauerteile (Foto: M. Batorović, Museum der Stadt Ilok)

Sl. 23. Ilok, palača Odescalchi, iskop na zapadnoj strani palače, zatrpani prolaz prema podrumu (?) (snimka D. Ivić, Hrvatski restauratorski zavod)

Abb. 23 Ilok, Odescalchi-Palais, Ausgrabung an der westlichen Seite des Palais, zugeschütteter Durchgang zum Keller (?) (Foto: D. Ivić, Kroatische Restaurationsanstalt)

LITERATURA

- ANDRIĆ, S., 1996., *RadZhp*, 29, Zagreb, 21.-39.
- BATOROVIĆ, M., 1987./1, Kroz prošlost i sadašnjost Iloka, *Crochris*, 19, Zagreb, 165.-173.
- BATOROVIĆ, M., 1987./2, Popis literature o Iloku, *Crochris*, 19, Zagreb
- BOJNIČIĆ, I., 1910, Putovanje carskog poslanstva u Carigrad god. 1608., *VZa*, 12, Zagreb, 205.-214.
- BRUNŠMID, J., 1912., Kameni spomenici Hrvatskog narodnog muzeja, *VHADns*, XII, Zagreb, 129.-197.
- CVEKAN, P., 1986., *Franjevci u Iloku*, Ilok
- DEANOVIĆ, A., 1980., Contributo di Michelozzo di Michelozzi alla fortificazione di Ragusa, *Castelli*, 2, Roma, 275.-289.
- ENTZ, G., 1976., *Gotische Baukunst in Ungarn*, Budapest
- EVLJA Č., 1973., *Putopis*, Sarajevo
- FERMENDŽIN, E., 1892., *Acta Bosnae*, Zagreb
- HORVAT, A., 1958., Ilok, *BulletinJAZU*, VI (1), Zagreb, 15.-121.
- HORVAT, A., 1975., *Između gotike i baroka*, Zagreb
- HORVAT, R., *Trgovište Ilok*
- HORVAT, Z., 1989., *Strukture gotičke arhitekture*, Zagreb
- HORVAT, Z., 1996., Zidine i braništa na utvrdama kontinentalne Hrvatske 12.-15. st., *Prostor* 2 (12), Zagreb, 175.-200.
- JAČOV, M., 1990., *Srem na prelomu dva veka (XVII.-XVIII.)*, Beograd
- KLAIĆ, V., 1973., *Povijest Hrvata*, IV., Zagreb
- KOZOARIĆ, J., 1909., Pravoslavna srpska parohija u Iloku krajem 1908. godine, *Sremski Karlovci*
- KUBINYI, A., 1973., Pitanje bosanskog kraljevstva Nikole Iločkog, *Župzb* 4, Županja, 49.-57.
- LASZOWSKI, E., 1902., *Hrvatske povijesne građevine*, Zagreb
- RENĐEO, I., 1929., *Novci Nikole Iločkog*, Sarajevo
- SCHHEIDER, M., 1968., *Vedute XIX. st. u grafici*, Zagreb
- SZABO, Gj., 1917., *Spomenici prošlosti u Srijemu*, Ilok
- SZABO, Gj., 1920., *Stari gradovi*, Zagreb
- SZÖRENYI, L., 1989., *Opis Srijema*, Vinkovci
- VARNAI, D., 1967.-1968., *Várpalota várának építésikorszakai*, Magyar műemlékvédelem, Budapest
- VILENA, L., 1975., *Glossaire - Burgen Wörterbuch*, Frankfurt/Main
- ŽMEGAČ, A., 2000., *Bastioni kontinentalne Hrvatske*, Zagreb

Zusammenfassung

Analyse der mittelalterlichen Bauphase des Schlosses Odescalchi in Ilok

Es war nur eine Frage der Zeit, wann man den Versuch einer Untersuchung Iloks unternehmen werde, und als es dazu gekommen war, sah man, daß die Ergebnisse sogar bedeutender als erwartet waren. Ilok wird in den schriftlichen Zeugnissen erst seit dem Anfang des 14. Jahrhunderts erwähnt, ausdrücklich aber seit den Adelligen der Familie Kont, die Anfang des 15. Jahrhunderts beginnen, sich "von Ilok" – *de Wylak* – zu nennen. Sie waren Magnaten aus Königreich Ungarn, mit zahlreichen Besitzungen, die die materielle Grundlage für die Ambitionen von Nikola Iločki (1410-1470) darstellten. Neben sonstigen Ehrenämtern bekleidete dieser das Amt des kroatischen Banus und war König von Bosnien, und eine Zeitlang erhob er sogar Anspruch auf die ungarische Krone. Binnen kurzem – Mitte des 15. Jahrhunderts – erhob er Ilok zu einem königlichen Sitz mit allen notwendigen Bauten – dem königlichen Palais, dem heutigen Schloß Odescalchi, einer Hofkapelle, einem Franziskanerkloster, einem Klarissenkloster, einer Münzstätte usw. All dies befestigte er mit Wehrtürmen, Mauern, Bastionen und einem besonders befestigten Eingangstor. Das Palais von Nikola Iločki hatte einen Klostergrundriß, es war ungefähr quadratisch, mit einem detailreich gestalteten Eingangstor, einem großen Rittersaal und den notwendigen Nebenräumen. Die Türken haben das Palais der Familie von Ilok nicht erhalten, so daß es zur Zeit der Befreiung von der türkischen Herrschaft 1688 zerfallen war. In den folgenden Jahren diente das Palais als ein – Steinbruch... Die Fürsten Odescalchi bauten im Laufe des 18. und 19. Jahrhunderts mehrmals das mittelalterliche Palais um, der letzte Umbau datiert vom Ende des 19. Jahrhunderts. Anlässlich des Umbaus in ein Barockschloß wurden die dicken Außenmauern an der östlichen, westlichen und südlichen Seite benutzt, und das Schloß erhielt einen U-förmigen Grundriß, der sich zur Donau hin öffnet. Die Restaurations- und Konservierungsforschungen ergaben, daß das mittelalterliche Palais von Nikola Iločki ein zweistöckiger Bau war, und daß die Barockfenster im II. Stock, die in die großen Steinrahmen der gotischen Fenster eingebaut wurden, sicherlich die größten bisher im Kontinentalkroatien gefundenen sind. Die Eingangstore waren in Fußgängereingang und Wageneinfahrt geteilt, und gleichzeitig teilten sie das Palais in zwei Hälften. Der Eingang hatte Zugbrücken und weitere Verteidigungsbauten. Das mittelalterliche Palais – der königliche Hof des Nikola von Ilok – war seinerzeit wahrscheinlich das wichtigste Bauwerk der Zeit, und man muß es als solches bewerten und mit den archäologischen Forschungen um es herum fortfahren.